

Zit er muziek in geestelijke verzorging?

De rol van muziek en het belang van speelruimte in hulpverlening en begeleiding bij zingeving en spiritualiteit

Jolanda Tuma

augustus 2012

Bridge over troubled water¹

***When you're weary
Feeling small
When tears are in your eyes
I will dry them all***

***I'm on your side
When times get rough
And friends just can't be found
Like a bridge over troubled water
I will lay me down
Like a bridge over troubled water
I will lay me down***

***When you're down and out
When you're on the street
When evening falls so hard
I will comfort you***

***I'll take your part
When darkness comes
And pain is all around
Like a bridge over troubled water
I will lay me down
Like a bridge over troubled water
I will lay me down***

***Sail on Silver Girl,
Sail on by
Your time has come to shine
All your dreams are on their way***

***See how they shine
If you need a friend
I'm sailing right behind
Like a bridge over troubled water
I will ease your mind
Like a bridge over troubled water
I will ease your mind***

---

1 'Bridge over troubled water', een bekend lied van Simon en Garfunkel, wordt vaak genoemd op de vraag welke muziek belangrijk is geweest in een moeilijk periode. Deze brug, vormgegeven in muziek, zou kunnen worden opgevat als een transitioneel fenomeen, als bron van creativiteit, om de beweging tussen de innerlijke beleving en de externe realiteit beter te kunnen hanteren en mogelijk te overbruggen.

Zit er muziek in geestelijke verzorging?

De rol van muziek en het belang van speelruimte in hulpverlening en begeleiding bij zingeving en spiritualiteit

*Jolanda Tuma
S0604097
Masterscriptie Geestelijke Verzorging
Rijksuniversiteit Groningen*

*Begeleider:
dr J.K. Muthert
Meelezers:
Prof. dr. T.H. Zock
Drs. A. Dekker*

augustus 2012

VOORWOORD

Alleen de hand die doorstreept kan waarheid schrijven

(Bertil Malmberg (1889-1958), Zweeds dichter)

Het is 12 augustus 2012, tien uur 's avonds. De kippen op stok, de wijn op en in London worden de olympische spelen afgesloten. Ik zit achter mijn laptop en leg de laatste hand aan mijn scriptie. Hoewel...?

Het citaat bovenaan deze pagina kwam ik onlangs tegen toen ik het dagboek *Merkstenen* van Dag Hammarskjöld weer eens opende.² Net als alle woorden in dat boek, vielen ook deze woorden plotseling op zijn plek. Het citaat is voor velerlei uitleg vatbaar. In de context van het schrijven van deze scriptie, noem ik er twee.

Tijdens het schrijven van de scriptie heb ik vooral geleerd om door te strepen. Gewend als ik was om vanuit mijn gevoel te schrijven, bleek dit niet de juiste weg om te komen tot een wetenschappelijk verantwoorde scriptie. Een maand of twee geleden, alle schrijfsels aan de kant gelegd en opnieuw begonnen. Dit keer met een wetenschappelijke bril. Hoofdstuk voor hoofdstuk kwam tevoorschijn. Hanneke gaf steeds haar suggesties en opmerkingen. Hoofdstuk voor hoofdstuk werd herschreven. Tot er na enkele weken een vrijwel volledige versie was ontstaan. Hetty en Annemieke gaven hun suggesties en opmerkingen. Nog één keer alles door elkaar gehusseld, grote delen geschrapt. Nu ligt er een versie waar ik tevreden over ben. Maar of het ooit klaar is, is maar zeer de vraag.

De andere uitleg heeft met de term waarheid te maken. Als bioloog had ik geleerd om het leven te bestuderen vanuit wetenschappelijke concepten. Maar altijd bleef de vraag: wat is het leven nou werkelijk? In de loop van de jaren leerde ik het leven op een heel andere manier kennen: aan de keukentafel, waar ik mensen ontmoette. Een vrouw die plotseling haar man was verloren, een vader die zijn kind naar het graf had gedragen. En de vraag bleef: wat is het leven nou werkelijk? In de loop van de tijd werd ik iets gewaar van het mysterie dat het leven eigenlijk is. Een mysterie waar eigenlijk geen woorden voor zijn. Wittgenstein verwoordde het ongeveer als volgt: 'Wat gezegd kan worden, kan duidelijk worden gezegd; en van dat waarover niet kan worden gesproken, moet men zwijgen.'³ Steeds wordt geprobeerd iets te

---

2 Dag Hammarskjöld, *Merkstenen* (3e druk; Kampen 2000) 20.

3 W.F. Hermans, *Wittgenstein* (3e druk; Amsterdam 2002) 16.

zeggen over wat het leven nou eigenlijk werkelijk is, maar wie goed luistert streept steeds meer door omdat voor het leven, net als voor muziek overigens, eigenlijk geen woorden zijn. Het is als met een dans rondom het vuur. We kunnen het van alle kanten waarnemen, maar wat het werkelijk is? Krishnamurti danst rondom dit vuur wanneer hij op 10 april 1975 in zijn dagboek schrijft:

In the silence of deep night and in the quiet still morning when the sun is touching the hills, there is a great mystery. It is there in all living things. If you sat quietly under a tree, you would feel the ancient earth with its incomprehensible mystery. On a still night when the stars are clear and close, you would be aware of expanding space and the mysterious order of all things, of the immeasurable and of nothing, of the movement of the dark hills and the hoot of an owl. In that utter silence of the mind this mystery expands without time and space... In the quiet stillness of the mind that which is everlasting beauty comes, uninvited, unsought, without the noise of recognition.⁴

De studie geestelijke verzorging rond ik af met deze scriptie, waarin ik heb geprobeerd woorden te geven aan zaken die eigenlijk niet in woorden uit te drukken zijn: muziek en geestelijke zorg. Ik vervolg mijn weg, waarschijnlijk altijd laverend tussen het zegbare en het onzegbare.

Op deze plek wil ik Hanneke, Hetty en Annemieke heel hartelijk bedanken voor jullie suggesties, opmerkingen, inzichten en vooral voor het vertrouwen dat jullie me gaven. Zonder dit vertrouwen had deze scriptie hier niet gelegen. Er waren altijd veel mensen die geïnteresseerd waren in mijn studie en scriptie, maar in het bijzonder gaan mijn gedachten uit naar Jan Roelof, Emma, David, Esther en Heit en Mem (in herinnering). Jullie hebben me steeds de ruimte gegeven om de dingen te doen die moesten worden gedaan. Bedankt!

---

4 Krishnamurti, *Krishnamurti's journal* (New York 1982) 91.

Inhoudsopgave

AANLEIDING

Inleiding

Probleemstelling

Doelstelling

Vraagstelling

Opzet

Hoofdstuk 1 Geestelijke verzorging en muziektherapie, een verkennende vergelijking

§ 1.1 Een vergelijking op basis van oorsprong, referentiekader en object

§ 1.2 Een vergelijking op basis van beroepsdefinities

§ 1.3 Muzikale middelen in muziektherapie en in geestelijke verzorging

§ 1.4 Samenvatting

Hoofdstuk 2 Winnicott en het belang van spel en speelruimte voor geestelijke verzorging

§ 2.1 Winnicott in relatie tot tijdgenoten

§ 2.2 Object-relatie theorie volgens D.W. Winnicott

§ 2.3 Het belang van spel en speelruimte in geestelijke verzorging

Hoofdstuk 3 De werking van muziek

§ 3.1 Receptieve muziektherapie

§ 3.2 Actieve muziektherapie

§ 3.2.1 Kernzelf en kernbewustzijn

§ 3.2.2 Analoog-proces model, improvisatie en morfologie

§ 3.3 Functies van muziek en het verband met geestelijke verzorging

Hoofdstuk 4 De rol van Winnicott in geestelijke verzorging en muziektherapie

§ 4.1 De rol van Winnicott in muziektherapie en geestelijke verzorging

§ 4.1.1 Winnicott en muziektherapie

§ 4.1.2 Winnicott en geestelijke verzorging

§ 4.2 *De rol van het concept 'transitioneel fenomeen' in muziektherapie en geestelijke verzorging*

§ 4.2.1 *Transitioneel fenomeen en muziektherapie*

§ 4.2.2 *Transitioneel fenomeen en geestelijke verzorging*

Hoofdstuk 5 Muziek en geestelijke verzorging

§ 5.1 *Muziek en geestelijke verzorging bekeken vanuit psychologisch perspectief*

§ 5.1.1 *Receptief muziekgebruik en geestelijke verzorging*

§ 5.1.2 *Actief muziekgebruik en geestelijke verzorging*

§ 5.2 *Muziek en geestelijke verzorging bekeken vanuit spiritueel perspectief*

§ 5.2.1 *Muziek als bron van inspiratie*

§ 5.2.1 *Werking van muziek*

§ 5.3 *Samenvatting*

Hoofdstuk 6 Slotbeschouwing

§ 6.1 *Zingeving, spiritualiteit en muziek*

§ 6.2 *Het belang van spel en speelruimte en de rol van muziek*

§ 6.3 *Conclusies en algemene discussie*

Literatuur

AANLEIDING

Tijdens mijn stage bij Lentis (GGZ Groningen en Zuidlaren) heb ik geprobeerd muziek bewust in te brengen in de praktijk van de geestelijke verzorging. Op de vraag aan collega geestelijk verzorgers of zij wel eens muziek gebruiken in hun werk antwoordde iedereen dat dat het geval was. Afhankelijk van eigen interesse en kunde werd muziek meer of minder toegepast in groepsbijeenkomsten, individuele ontmoetingen en vieringen. Mijn poging om samen te werken met hulpverleners die met muziek werken (muziek-activiteitenbegeleiders en muziektherapeut) bleef, door veelal praktische oorzaken, steken in het bijwonen van enkele activiteiten van de muziek-activiteitenbegeleiders en de muziektherapeut, maar tot een samenwerking kwam het niet. Toch heb ik muziek ingebracht in de contacten die ik als geestelijk verzorger had met cliënten en bleef de vraag of muziektherapie en geestelijke verzorging elkaar niet meer te zeggen hebben dan dat zij elkaar slechts kennen bij naam. Vanuit eigen ervaring ken ik de kracht en de inspiratie die uit kan gaan van muziek. Ik heb het vermoeden dat muziek snaren raakt die overeenkomen met de snaren die de geestelijk verzorger ook tracht te beroeren. Dit is slechts een vermoeden, maar wel een sterk vermoeden en de moeite waard om te onderzoeken. Maar daarvoor is het nodig om de grenzen van het vakgebied van geestelijke verzorging te overschrijden en te rade te gaan bij de vakgebieden die meer kennis hebben omtrent de werking van muziek op het gemoed van de mens.

Inleiding

Wanneer een mens hulp nodig heeft omdat er iets niet goed gaat in het leven, zijn er vele vormen van hulpverlening beschikbaar. Iedere vorm van hulpverlening kent eigen doelgroepen, eigen methodieken, eigen theorieën en eigen doelstellingen. Elke hulpverlener benadert vanuit de eigen discipline de mens die hulp behoeft in zijn of haar context, maar soms kan het zinvol zijn om voorbij de eigen grenzen te kijken en kennis te maken met elkaars vakgebied, ten dienste van de hulpverlening. Interdisciplinaire samenwerking kan een verrijking zijn voor de zorg, maar daarvoor is nodig dat de verschillende disciplines bereid zijn elkaar werkelijk te leren kennen.

Paula Irik en Irene Maijer hebben een methode ontwikkeld waarbij zij als geestelijk verzorger en muziektherapeut samenwerken in groepstherapie met psychogeriatrische patiënten. Een praktische beschrijving van deze samenwerking heeft zijn beslag gekregen in

het boek *Sprekende handen*.⁵ Irik en Maijer vinden elkaar in twee principiële overeenkomsten in elkaars werkwijze. Zij richten zich beiden op het gezonde en krachtige deel van de mens, en sluiten aan bij wat de cliënten zelf aangeven in woorden, emoties en lichaamstaal. Middels muziek worden herinneringen opgehaald en kunnen emoties worden gekanaliseerd en gereguleerd. De geestelijk verzorger tracht samen met de cliënten taal te geven aan de emoties en helpt de cliënten bij levensvragen.⁶

Geestelijke verzorging richt zich op het begeleiden van en hulpverleners aan mensen bij zingeving en spiritualiteit. Deze processen, zingeving en spiritualiteit, kunnen zich afspelen op vier verschillende niveaus: cognitief, emotioneel, gedragsmatig en symbolisch niveau.⁷ Muziektherapie richt zich op hulpverlening waarbij muzikale middelen binnen een therapeutische relatie gehanteerd worden en heeft tot doel verandering, ontwikkeling, stabilisatie of acceptatie te bewerkstelligen op emotioneel, gedragsmatig, cognitief, sociaal of lichamelijk gebied.⁸ Geestelijke verzorging en muziektherapie zijn twee verschillende disciplines binnen zorginstellingen en functioneren op een verschillende manier, maar houden zich bezig met dezelfde cliënt. De muziektherapeut maakt vaak (niet altijd) deel uit van het behandelende team en kan daarmee meestal worden geschaard onder de noemer 'cure', terwijl geestelijke verzorging over het algemeen geen deel uitmaakt van het behandelend team en wordt geschaard onder de noemer 'care'.⁹ Hoewel er veel verschillen zijn te benoemen, zijn er ook overeenkomsten en punten waarop geestelijke verzorging en muziektherapie elkaar mogelijk kunnen aanvullen en versterken ten gunste van de hulpverlening aan de cliënt.

Een belangrijke theoretische overeenkomst tussen beide disciplines lijkt de rol van de begrippen 'transitioneel object' en 'transitionele ruimte' te zijn. Deze begrippen maken deel uit van een theoretisch concept zoals ontwikkeld en gepresenteerd door psychoanalyticus D.W. Winnicott.¹⁰ Psychomusicoloog Smeijsters behandelt dit theoretisch concept expliciet in het handboek voor creatieve therapie (waar muziektherapie deel van uitmaakt), waarmee hij het belang van dit concept voor spel en speelruimte, welke essentieel zijn voor muziektherapie,

---

5 Paula Irik en Irene Maijer, *Sprekende handen, een methodiek voor ontmoetingsgroepen met dementerende mensen* (Houten 2010).

6 Idem.

7 www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf, 'Beroepsstandaard VGVZ', 28 juni 2012.

8 www.nvvt.nl/index.php/muziektherapie/wat-is-muziektherapie/7-wat-is-muziektherapie.html, 'Definitie muziektherapie', 28 juni 2012.

9 De scheiding tussen cure en care is minder scherp dan hier wordt gesuggereerd. De termen cure en care worden hier gebruikt om de globale verhouding tussen muziektherapie en geestelijke verzorging binnen zorginstellingen aan te duiden.

10 Donald W. Winnicott, *Playing and reality* (London, 1971).

benadrukt.¹¹ Spel en speelruimte creëren ruimte om middels creativiteit (in dit geval muziek) verbinding te maken tussen het innerlijk beleven en de uiterlijke realiteit.

Het theoretisch concept waar de begrippen 'transitionele ruimte' en 'transitioneel object' deel van uitmaken, en de daaruit voortvloeiende fenomenen van spel en speelruimte zijn vermoedelijk eveneens van belang in het contact tussen geestelijk verzorger en cliënt. Jongasma-Tieleman schreef in de jaren '90 een godsdienstpsychologische studie op basis van de theorie van Winnicott. Jongasma-Tieleman introduceerde in *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding* de term transitionele sfeer en benoemde godsdienst als transitioneel fenomeen.¹² Muziek en godsdienst hebben blijkbaar overeenkomstige kenmerken welke maken dat zij beide kunnen fungeren als transitioneel fenomeen. Een term die in dit kader belangrijk is, is 'verbeelding'. Deze term staat centraal in het boek *At the crossroads of art and religion*. De aanleiding voor het uitgeven van deze bundel is de in de loop van de tijd ontstane verstrengeling van verschillende disciplines, zoals door Zock mooi verwoord: 'Religion is being aestheticised while art is being spiritualised.'¹³ Precies dit raakvlak tussen kunst en religie zou wel eens een vruchtbare voedingsbodem kunnen zijn voor de praktijk van geestelijke verzorging.

Juist als geestelijk verzorger, staand tussen enerzijds de religieuze kaders en anderzijds de gesecculariseerde samenleving, zich richtend op hulpverlening aan en begeleiding van mensen ten behoeve van zingeving en spiritualiteit, is het zinvol om te zoeken naar nieuwe vormen die behulpzaam kunnen zijn in het omgaan met de vaak harde externe realiteit en de gewenste innerlijke realiteit. Muziek kan een van die vormen zijn, juist omdat muziek zowel religieus als seculier van karakter kan zijn. Door te rade te gaan bij het vakgebied van muziektherapie zal worden onderzocht op welke wijze muziek een bijdrage kan leveren bij de hulpverlening en begeleiding door geestelijk verzorgers in het individuele contact met cliënten. Hierbij zal de door Winnicott ontwikkelde theorie rondom de 'transitionele ruimte' en 'transitioneel object' centraal worden gesteld.

---

11 Henk Smeijsters, *Handboek creatieve therapie*. (3e druk; Bussum 2008) 121.

12 P. E. Jongasma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding, een godsdienstpsychologische studie*. (Kampen 1996) 243.

13 Hetty Zock (ed.) *At the crossroads of art and religion, imagination, commitment, transcendence* (Leuven 2008).

Probleemstelling

In de praktijk van geestelijke verzorging wordt, afhankelijk van interesse en kunde van de desbetreffende geestelijk verzorger, meer of minder gebruik gemaakt van muziek.¹⁴ In de literatuur is weinig te vinden over de combinatie geestelijke verzorging en muziek, zo komt in de laatste tien jaargangen van het *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* het onderwerp muziek niet voor. Om meer inzicht te krijgen in de werking van muziek bij geestelijke verzorging zal te rade worden gegaan bij het vakgebied van de creatieve therapie en in het bijzonder de muziektherapie. In deze zoektocht naar de manier waarop muziek een bijdrage kan leveren aan geestelijke verzorging zal de theorie van Winnicott omtrent de 'transitionele ruimte' en het 'transitioneel fenomeen' centraal worden gesteld.

Doelstelling

In deze scriptie worden drie doelen nagestreefd:

- (1) er zal een theoretische onderbouwing worden gegeven voor het gebruik van muziek in geestelijke verzorging,
- (2) er zal een verheldering van de verhouding tussen geestelijke verzorging en muziektherapie worden gegeven,
- (3) er zal worden onderzocht op welke manier de muziektherapeutische kennis van toepassing is op het muziekgebruik in geestelijke verzorging.

Vraagstelling

Op welke manier kan muziek een bijdrage leveren aan de hulpverlening aan en begeleiding van mensen bij zingeving en spiritualiteit?

Deelvragen

Wat zijn raakvlakken en verschillen tussen muziektherapie en geestelijke verzorging?

Wat is de betekenis van de concepten 'transitionele ruimte' en 'transitioneel fenomeen'?

Wat is het belang van spel en speelruimte voor geestelijke verzorging?

Volgens welke methodieken wordt muziek ingezet binnen muziektherapie?

Wat is de betekenis van Winnicott voor muziektherapie en geestelijke verzorging?

---

¹⁴ Deze uitspraak wordt gedaan op basis van interview resultaten, gehouden onder zeven geestelijk verzorgers bij de stage-instelling Lentis.

Op welke manier kan muziek worden ingezet in geestelijke verzorging?

Opzet

Om de verhouding tussen geestelijke verzorging en muziektherapie te verhelderen wordt in hoofdstuk één een beschrijvende vergelijking gemaakt tussen beide disciplines op basis van referentiekaders en object. Daarna worden beide disciplines vergeleken op basis van beroepsdefinities, en tenslotte wordt de rol van muzikale middelen in beide disciplines vergeleken. In hoofdstuk twee wordt een beschrijving gegeven van de theorie omtrent 'transitionele ruimte' en 'transitioneel fenomeen', zoals door Winnicott is ontwikkeld. Vervolgens wordt het belang van spel en speelruimte in geestelijke verzorging onderzocht. In hoofdstuk drie wordt de werking van muziek uiteengezet, waarbij de aandacht wordt gericht op verklarende modellen en functies van muziek, zoals beschreven in het handboek van muziektherapie. In hoofdstuk vier wordt, op basis van enkele theoretische concepten het belang van Winnicott voor muziektherapie en geestelijke verzorging verhelderd. In Hoofdstuk vijf wordt besproken op welke manier muziek een rol zou kunnen spelen in de begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving en spiritualiteit. Deze verkenning wordt verricht vanuit een psychologisch en een spiritueel perspectief. In hoofdstuk zes wordt, op basis van voorgaande hoofdstukken de hoofdvraag beantwoord. De conclusies worden bediscussieerd en er worden enkele aanbevelingen gedaan voor een eventueel vervolg.

1 Geestelijke verzorging en muziektherapie, een verkennende vergelijking

Geestelijke verzorging en muziektherapie zijn verschillende disciplines die een eigen plek hebben binnen zorginstellingen. In deze paragraaf worden beide disciplines vergeleken. In eerste instantie wordt een vergelijking gemaakt op basis van de termen oorsprong, referentiekader en gerichtheid. Vervolgens worden enkele termen uit de beroepsstandaarden, zoals opgesteld door de respectievelijke beroepsverenigingen, nader uitgewerkt. Tenslotte zal de plek die muziek inneemt in de praktijk van muziektherapie en in die van geestelijke verzorging worden verkend.

§ 1.1 Een vergelijking op basis van oorsprong, referentiekader en object

Geestelijke verzorging en muziektherapie kennen een geheel verschillende oorsprong maar komen elkaar in de huidige praktijk behoorlijk nader. Hoewel moet worden gezegd dat beide disciplines in feite verzamelbegrippen zijn (muziektherapeuten zijn bijvoorbeeld werkzaam vanuit verschillende psychotherapeutische scholen en maken gebruik van verschillende methodieken en geestelijk verzorgers werken vanuit verschillende levensbeschouwingen en maken eveneens gebruik van verschillende methodieken), kan in algemeenheid wel iets worden gezegd over de referentiekaders van waaruit muziektherapie en geestelijke verzorging werken en over het object van beide disciplines.

Geestelijke verzorging in de Nederlandse situatie vindt haar oorsprong in het christelijk pastoraat. Vanuit kerken werden predikanten afgevaardigd naar zorginstellingen waar zij vaak in hoog aanzien stonden. In oorsprong zijn veel zorginstellingen ook voortgekomen vanuit de kerken. Een voorbeeld hiervan is het diaconessenhuis. Onder invloed van enerzijds secularisatie en multiculturalisme en anderzijds medische specialisatie van zorginstellingen verdween de centrale plek van de predikant in zorginstellingen, werd de functie wat levensbeschouwing betreft diverser en werd de functie in de organisatie meer naar de zijlijn verdreven.¹⁵ Ter illustratie van deze veranderingen is het goed te noemen dat de vereniging van geestelijk verzorgers in zorginstellingen (VGVZ) haar werkveld heeft verdeeld in zes sectoren van levensbeschouwing (katholieke, protestantse, humanistische, joodse, islamitische en hindoe-sector)¹⁶ en zes werkvelden (ziekenhuizen, verpleeg- en

---

15 J.D. de Vries, 'Beknopte geschiedenis van de geestelijke verzorging in de algemene ziekenhuizen' in: J.J.A. Doolaard red. *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen* (Kampen 1996) 76-88.

16 www.vgvz.nl/sectoren 'Sectoren van levensbeschouwing', 24 mei 2012.

verzorgingshuizen, psychiatrie, jeugdzorg, verstandelijk gehandicapten en revalidatie).¹⁷ De geïnstitutionaliseerde geestelijke verzorging is verschoven van christelijk pastoraat naar professioneel begeleidingswerk,¹⁸ en de doelgerichtheid van geestelijke verzorging is in enkele decennia tijd verschoven van het Woord naar de mens.¹⁹ Halverwege de vorige eeuw stond geestelijke zorg of zielzorg gelijk aan woordverkondiging. In de loop van de jaren heeft geestelijke verzorging de focus op de woordverkondiging verlaten en is zich gaan richten op de mens in zijn of haar context ongeacht welke levensbeschouwing. De geestelijk verzorger ziet de mens in zijn of haar context en brengt het levensverhaal met alle facetten aan de orde, met als doel de mens een perspectief aan te reiken van waaruit hij of zij het leven (weer) vorm kan geven.

Creatieve therapie, waar muziektherapie deel van uitmaakt, kent een vrij jonge geschiedenis. In de beginjaren (jaren '60 en '70 van de vorige eeuw) waren het vooral kunstenaars die in instellingen gingen werken en middels receptieve en actieve kunstbeoefening patiënten gingen behandelen met het idee dat het kunnen genieten, produceren of uitvoeren van kunstwerken een therapeutisch effect zou hebben.²⁰ In de loop van enkele decennia heeft het vakgebied zich sterk ontwikkeld, waarbij onder andere aansluiting is gezocht bij psychotherapeutische referentiekaders. Creatieve therapie zou tegenwoordig kunnen worden opgevat als een specifieke vorm van psychotherapie, waarbij de nadruk ligt op het behandelen van psychische problemen van cliënten waarbij vaktechnische methodieken worden aangewend. Hierbij moet worden aangetekend dat de opvatting van muziektherapie als vorm van psychotherapie in perspectief moet worden geplaatst. Zo onderscheidt Smeijsters, psychomusicoloog en gezaghebbend wetenschapper op het gebied van creatieve therapie en in het bijzonder muziektherapie,²¹ drie verschillende stromingen binnen de muziektherapie: (1) de muziekpsychotherapie, welke sterk verankerd is in psychotherapeutische scholen en veelvuldig gebruik maakt van termen afkomstig uit die scholen, (2) muziek georiënteerde psychotherapie, welke geen gebruik maakt van psychotherapeutische termen, maar psychische processen met muzikale termen aanduidt, en

---

17 www.vgvz.nl/werkvelden 'Werkvelden van geestelijke verzorging', 24 mei 2012.

18 Marjo van Bergen 'Het ritme van stollen en smelten, Levensbeschouwelijke inbreng van geestelijk verzorgers in begeleidingscontacten.' *Tijdschrift geestelijke verzorging* 38 (2006) 50-70, aldaar 52.

19 J.H.M. Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie* (Baarn 1989) 45-48.

20 Henk Smeijsters, *Handboek creatieve therapie*, 103.

21 www.zuyd.nl/over-zuyd/nieuws/koninklijke-onderscheiding-voor-henk-smeijsters 'Nieuwsitem rondom de waardering voor het werk van Henk Smeijsters', 31 juli 2012.

(3) de analoge benadering, welke beide taalvelden (de psychotherapeutische en de muzikale) met elkaar verbindt.²² Ondanks deze verschillende taalvelden, mag muziektherapie worden opgevat als vorm van psychotherapie.

Het onderscheid tussen psychotherapie en geestelijke verzorging is regelmatig onderwerp van discussie geweest. Mooren heeft in dit opzicht een verhelderende kijk op de zaak gegeven door de termen 'primaire en secundaire referentiekader' en 'gerichtheid' te introduceren.²³ Het referentiekader is in feite de bril waarmee iemand de situatie waarneemt, analyseert en evalueert. Het primaire referentiekader is het dominante geheel van inzichten en opvattingen dat de wijze bepaalt waarop een beroep wordt uitgeoefend, het secundaire referentiekader vormt het geheel van inzichten en opvattingen dat wel een rol speelt in de beroepsuitoefening, maar een variabel gegeven is. Het primaire referentiekader van geestelijke verzorging wordt gekenmerkt door de levensbeschouwing, theologische kennis en wetenschappelijke doordenking van deze kennis. Dit is de primaire bril waarmee de geestelijk verzorger een cliënt benadert. Het secundaire referentiekader kan worden gevormd door onder andere psycho(patho)logische kennis. Het primaire referentiekader van psychotherapie wordt gevormd door de wetenschappelijk psychologische kennis en de praktische (methodische) inzichten, welke kenmerkend zijn voor de school waartoe de desbetreffende psychotherapeut zich rekent. Het secundaire referentiekader van psychotherapie kan worden gevormd door de levensbeschouwelijke achtergrond van de desbetreffende psychotherapeut.²⁴

De gerichtheid en daarmee het object van de geestelijk verzorger en psychotherapeut kan worden uitgedrukt in termen van dit perspectief. De primaire referentiekaders halen hun eigen object als het ware naar de voorgrond. In geval van geestelijke verzorging wordt dit object gevormd door het 'geestelijk functioneren' van de cliënt, in geval van psychotherapie wordt dit object gevormd door het 'psychisch functioneren' van de cliënt, aldus Mooren.²⁵ 'Geestelijk functioneren' kan worden opgevat als een gerichtheid op een omvattende bestaanswerkelijkheid waarbij alle aspecten van het leven in relatie tot het eigen leven en in relatie tot het transcendentale van invloed zijn, terwijl 'psychisch functioneren' kan worden opgevat als een partiële gerichtheid op de bestaanswerkelijkheid. Hiermee wordt bedoeld de

---

22 Henk Smeijsters, *Handboek creatieve therapie*, 181-182.

23 J.H.M. Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, respectievelijk 29 en 50.

24 Ibidem 30-35.

25 Ibidem 50.

gerichtheid op een afgebakend aspect van het menselijk bestaan, in geval van psychotherapie een psychisch probleem.²⁶ 'Geestelijk functioneren' en 'psychisch functioneren' zijn geen gescheiden objecten maar treden onder invloed van wisselende belichting (referentiekaders) meer op de voorgrond of zinken weer in de achtergrond weg.²⁷

Levensbeschouwing vormt volgens Mooren dus het primair referentiekader voor de geestelijk verzorger, waarbij het 'geestelijk functioneren' van de cliënt wordt beschouwd als object. Dit object zal ik hieronder nader specificeren. Op basis van de beroepsstandaard, zoals gearticuleerd door de VGVZ, kan het object van geestelijke verzorging ('geestelijk functioneren'), mijns inziens nader worden gespecificeerd door de termen zingeving en spiritualiteit. Deze twee termen worden hier in meer detail besproken.

Volgens de verklarende tekst bij de beroepsstandaard wordt zingeving geduid als het continue proces waarin ieder mens, in interactie met de eigen omgeving, betekenis geeft aan het (eigen) leven.²⁸ Bij dit proces kunnen godsdiensten, religies of levensbeschouwingen een rol spelen, maar dat hoeft niet. Zingeving is een algemeen menselijke behoefte om het leven te kunnen duiden: 'Het behoort tot het mens-zijn te vragen naar het 'waarom' en 'waartoe' van het leven. Mensen zijn vragend en zoekend op weg naar levensoriëntatie' aldus Heitink.²⁹ Volgens de verklarende tekst bij de beroepsstandaard van geestelijke verzorging verwijst het begrip spiritualiteit naar processen van innerlijke omvorming en laat het zich omschrijven met termen als bezieling, transcendentie, verbondenheid en verdieping.³⁰ Om iets meer grip te krijgen op de term spiritualiteit ga ik te rade bij Heitink, die zich weer baseert op de definitie van spiritualiteit zoals door Steggink en Waaijman is ontwikkeld.

Spiritualiteit is datgene wat iemand zelf als waardevol beleeft, waar men kracht en moed uit put om ook onder moeilijke omstandigheden de draad van het leven weer op te pakken.³¹ Het woord spiritualiteit vindt haar oorsprong in het Latijnse woord Spiritus, wat geest betekent. Het Latijnse woord Spiritus is weer een vertaling van de Bijbelse woorden

---

26 Ibidem 36.

27 Ibidem 50.

28 www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf, 'Beroepsstandaard, verklarende tekst bij zingeving en spiritualiteit', 02 juli 2012.

29 Gerben Heitink, 'Spiritualiteit', in: J.J.A. Doolaard red., *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen* (Kampen 1996) 841-848, aldaar 841.

30 www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf, 'Beroepsstandaard, verklarende tekst bij zingeving en spiritualiteit', 08 augustus 2012.

31 Gerben Heitink, 'Spiritualiteit', 842.

pneuma (Grieks) en ruach (Hebreeuws). Beide woorden hebben te maken met betekenissen als lucht, adem en windstoot en kunnen symbolisch worden opgevat als de vitale kracht in de ademhaling. Steggink en Waaijman verwoorden spiritualiteit in dit opzicht als volgt: 'In zijn krachtig in- en uitgaan duidt ruach alles aan wat de mens van binnenuit bezielt en van buitenaf beweegt.'³²

Spiritualiteit wordt gezien als vormingsproces, waarin mensen tot een grondhouding komen, waarin ze in het leven staan. Dit proces speelt zich af in onderlinge wisselwerking tussen enkele factoren. De twee centrale factoren zijn (1) de menselijke persoon zelf, als subject, zoals die in iemands biografie besloten ligt, en (2) de grondinspiratie waardoor iemand bewogen wordt. Beide factoren, het zelf en de inspiratie, zijn in zekere zin gegeven maar de interactie tussen beide laat hun sporen na. Deze wisselwerking kan worden gezien als de spil, waaromheen nog twee factoren cirkelen, welke van invloed zijn op de centrale wisselwerking. Deze factoren zijn (3) de tijdgeest welke de cultuur, de eigen omgeving, mede bepaalt, en (4) de inoefening, vormen van toe-eigening waardoor het mentale proces vlees en bloed wordt.³³ In een Titus Brandsmalezing merkt Frans Maas, theoloog en docent fundamentele theologie en spiritualiteit, op dat deze definitie zeer breed is en daardoor een keerzijde heeft omdat, wanneer de breedte en daarmee de ruimte te groot wordt, er geen realiteit meer in beeld is. Hierdoor kan de ruimte te vrijblijvend worden. Toch is het, met deze kanttekening, een zeer bruikbare definitie.³⁴

Spiritualiteit heeft te maken met een beweging van binnen naar buiten en van buiten naar binnen. In het kader van zingeving kan deze beweging worden opgevat als de mogelijkheid van de mens om een brug te slaan tussen hetgeen iemand innerlijk ervaart en hetgeen hem van buitenaf als externe realiteit wordt aangereikt. Geestelijke verzorging begeleidt en biedt hulp wanneer het moeilijk is om die brug te slaan omdat bijvoorbeeld de afstand tussen innerlijke en externe realiteit te groot is geworden, en de mens het geheel van leven niet meer als zinvol ervaart. Hierbij maakt geestelijke verzorging van oudsher gebruik van godsdienstige, religieuze of levensbeschouwelijke referentiekaders, maar ook andere middelen staan tot haar beschikking. Het gebruik van muziek is daar één van.

---

32 Otger Steggink en Kees Waaijman, *Spiritualiteit en Mystiek* (Bloemendaal 1985) 79-108.

33 Idem.

34 [www.titusbrandsmainstituut.nl/PDF/Uitgaven/Titus Brandsma Lezing 2004- Maas 'Kunst en echt.pdf](http://www.titusbrandsmainstituut.nl/PDF/Uitgaven/Titus%20Brandsma%20Lezing%202004-%20Maas%20'Kunst%20en%20echt.pdf) 12 juli 2012.

Muziektherapie, opgevat als vorm van psychotherapie, benadert de cliënt vanuit het primair referentiekader dat wordt gevormd door wetenschappelijk psychologische kennis en praktische (methodische) inzichten, waarbij de aandacht gericht is op het 'psychisch functioneren' van de cliënt. Echter, op basis van het secundair referentiekader, wat kan worden gevormd door levensbeschouwing, richt de muziektherapeut zich eveneens op het 'geestelijk functioneren' en daarbij op de omvattender bestaanswerkelijkheid van de cliënt. Dit blijkt ook uit de definitie van muziektherapie waarin wordt gesproken over het bewerkstelligen van *'verandering, ontwikkeling, stabilisatie of acceptatie op emotioneel, gedragsmatig, cognitief, sociaal of lichamelijk gebied'*.³⁵ Aangezien zingeving en spiritualiteit betrekking hebben op heel de mens in zijn of haar context, spelen deze aspecten waarschijnlijk, ook al is het mogelijk zijdelings, een rol in het contact tussen muziektherapeut en cliënt.

Op basis van bovenstaande vergelijking kan worden gesteld dat muziektherapie en geestelijke verzorging geheel verschillende oorsprong kennen maar dat zij elkaar in de huidige praktijk naderen. Op basis van het concept van referentiekaders kan worden gezegd dat geestelijke verzorging levensbeschouwing als primair referentiekader heeft en psychologische kennis als secundair referentiekader, terwijl dit voor muziektherapie, opgevat als psychotherapie, net andersom geldt. Geestelijke verzorging richt zich op het 'geestelijk functioneren' van de cliënt waarmee de gerichtheid zich concentreert op een relatief omvattende bestaanswerkelijkheid, terwijl muziektherapie zich richt op het 'psychisch functioneren' van de cliënt, waarmee de gerichtheid zich concentreert op een partiële bestaanswerkelijkheid. Het object van geestelijke verzorging, 'geestelijk functioneren', kan worden gespecificeerd met de termen zingeving en spiritualiteit. Deze termen spelen in muziektherapie een secundaire rol.

§ 1.2 Een vergelijking op basis van beroepsdefinities

In deze paragraaf wordt op basis van de beroepsstandaard van geestelijke verzorging zoals door de VGVZ is gearticuleerd en de beroepsdefinitie van muziektherapie zoals door de Nederlandse vereniging van muziektherapie is opgesteld, een vergelijking gemaakt tussen beide disciplines. In deze vergelijking ligt de nadruk op aspecten die te maken hebben met de relatie tussen cliënt en respectievelijk geestelijk verzorger en muziektherapeut.

---

³⁵ www.nvmt.nl/index.php/muziektherapie/wat-is-muziektherapie/7-wat-is-muziektherapie.html, 'Definitie muziektherapie', 28 juni 2012.

De VGVZ formuleert geestelijke verzorging als volgt:

Geestelijke verzorging in en vanuit zorginstellingen is: (1) de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij hun zingeving en spiritualiteit, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging en (2) de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.³⁶

De Nederlandse vereniging van muziektherapie definieert haar vakgebied als volgt:

Muziektherapie is een methodische vorm van hulpverlening waarbij muzikale middelen binnen een therapeutische relatie gehanteerd worden om verandering, ontwikkeling, stabilisatie of acceptatie te bewerkstelligen op emotioneel, gedragsmatig, cognitief, sociaal of lichamelijk gebied.³⁷

Om beide disciplines te kunnen vergelijken worden enkele termen uit bovenstaande definities nader verkend. Dit zijn de termen 'professioneel', 'therapeutische relatie', 'behandeling', 'begeleiding', 'hulpverlening' en 'methodische vorm'. De termen 'zingeving' en 'spiritualiteit' zijn al uitgebreid besproken in de vorige paragraaf, terwijl de term 'muzikale middelen' onderwerp vormt van de hierna volgende paragraaf. De overige termen zullen, waar van toepassing, zijdelings worden besproken.

Een geestelijk verzorger dient volgens de beroepsstandaard een professionele houding te hebben. Een professie kenmerkt zich door (1) specialistische kennis en een voldoende intellectuele component, (2) standaarden welke beschreven staan in een beroepsstandaard en waaraan beoefenaars moeten worden geaccrediteerd om hun beroep uit te kunnen voeren, (3) dienstbaarheid aan ieder die dit nodig heeft, (4) het hebben van een beroepsvereniging, (5) een hoge mate van autonomie, zowel als beroepsgroep als als individu, en (6) macht, monopolie en aanzien.³⁸ Hoewel de opvatting dat geestelijke verzorging en muziektherapie daadwerkelijk voldoen aan alle kenmerken van het predicaat professie ter discussie kan worden gesteld, wordt in deze scriptie uitgegaan van de aanname dat de geestelijk verzorger en de muziektherapeut beide een professionele relatie aangaan met de cliënt.

Een muziektherapeut heeft een therapeutische relatie met een cliënt. De therapeutische relatie wordt gekenmerkt door de termen 'handelingsgericht' en 'behandeling'.³⁹ Op deze plek wordt het kenmerk 'behandeling' in meer detail besproken. Smeijsters maakt een nadrukkelijk onderscheid tussen behandeling en begeleiding, waarbij hij behandeling hoger waardeert dan

---

36 www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf, 'Beroepsstandaard VGVZ', 02 juli 2012.

37 www.nvvt.nl/index.php/muziektherapie/wat-is-muziektherapie.html, 'Definitie muzietherapie', 02 juli 2012.

38 Deze kenmerken van een professie zijn overgenomen van het college Professionele Ethiek 2009, daar A.R. Mackor.

39 Henk Smeijsters, *Handboek creatieve therapie*, 45.

begeleiding. Dit verschil in waardering is gebaseerd op een vergelijking in opleidingsniveau, activiteiten en verantwoordelijkheden tussen een muziektherapeut en een activiteitenbegeleider.⁴⁰ De term 'begeleiding' zoals opgenomen in de beroepsstandaard voor geestelijke verzorging mag op basis van kenmerken van professionaliteit, opleidingsniveau, activiteiten en verantwoordelijkheden mijns inziens echter als gelijkwaardig worden beschouwd aan het niveau van de term 'behandeling' zoals die in de beroepsdefinitie van muziektherapie is opgenomen.

Er kunnen verschillen worden aangeduid tussen behandeling en begeleiding. Eén van de verschillen is de mate van tempo- en richtingbepaling door de begeleider/behandelaar. In geval van behandeling zal de therapeut in het contact met de cliënt in hogere mate het tempo en de richting bepalen vergeleken met het begeleidingscontact, waar de cliënt verhoudingsgewijs meer het tempo en de richting bepaalt. De geestelijk verzorger is echter naast begeleider ook hulpverlener, zoals uit de beroepsstandaard kan worden opgemaakt. Hulpverlening kan worden gedefinieerd als 'een methode om iemand te helpen'.⁴¹ Waar begeleiding de sfeer ademt van een bepaalde mate van gelijkwaardigheid tussen begeleider en begeleide, brengt de term hulpverlening duidelijker een ongelijkheid aan het licht. Hulpverlening veronderstelt een relatie tussen een hulpvrager en een hulpverlener, waarbij de hulpverlener boven de hulpvrager staat, in de zin dat de hulpverlener hulp kan bieden waar de hulpvrager zich zelf niet (meer) kan helpen. De geestelijk verzorger begeleidt, maar biedt tevens hulp.

In de definitie van muziektherapie wordt eveneens gesproken over hulpverlening, maar deze term wordt nader gespecificeerd door te spreken van een methodische vorm van hulpverlening. Hoewel deze term in feite dubbelzinnig is (hulpverlening is per definitie methodisch, zoals blijkt uit de definitie zoals hierboven is weergegeven), wordt met deze term benadrukt dat het werken volgens een methodiek een belangrijke plek inneemt bij muziektherapie. Een muziektherapeut werkt op basis van methodische vormen waarbij muziek als middel wordt gebruikt.

Het verschil tussen geestelijke verzorging en muziektherapie kan tevens worden verklaard in de context van zorgverlening op basis van de termen 'cure' en 'care'. 'Cure' gaat uit van een ongewenste situatie die door middel van actieve behandeling mogelijk kan worden

---

40 Ibidem 46.

41 [www.woorden.org/index](http://www woorden org/index). 'Definitie van hulpverlening' 09 aug 2012.

veranderd of ontwikkeld waardoor een meer gewenste situatie ontstaat. 'Care' gaat niet uit van een beweging van de ene naar de andere situatie maar heeft tot doel om de gegeven situatie voor de cliënt zo optimaal mogelijk te maken.⁴² Muziektherapie en geestelijke verzorging bevinden zich beiden ergens op de lijn tussen 'cure' en 'care' en afhankelijk van de doelgroep en de probleemstelling is men meer of minder ver van de polen 'cure' en 'care' verwijderd. De plek op de lijn tussen de polen 'cure' en 'care' waar men zich als muziektherapeut of geestelijk verzorger beweegt hangt samen met de termen begeleiding en behandeling. Waar behandeling centraal staat beweegt men zich meer aan de kant van 'cure', waar begeleiding meer centraal staat beweegt men zich meer aan de kant van 'care'. In die zin staat muziektherapie dichterbij 'cure' en geestelijke verzorging dichterbij 'care'.

Dit alles overziend kan, vanuit de beroepsdefinities, worden gezegd dat zowel geestelijke verzorging als muziektherapie zich hulpverlenend opstelt, waarbij de muziektherapie de nadruk legt op behandeling en daarbij als therapeut voor een belangrijk deel het tempo en de richting in het contact met de cliënt bepaalt, terwijl de geestelijk verzorger de nadruk legt op begeleiding waarbij de cliënt voor een belangrijk deel het tempo en de richting aangeeft in het contact. Op de lijn tussen de twee polen 'cure' en 'care' beweegt geestelijke verzorging zich ten opzichte van muziektherapie dichterbij de 'care' pool, terwijl muziektherapie zich dichterbij de 'cure' pool beweegt.

§ 1.3 Muzikale middelen in muziektherapie en in geestelijke verzorging

Dat muzikale middelen een centrale rol spelen in muziektherapie is evident, maar ook binnen geestelijke verzorging speelt muziek een rol van betekenis. In deze paragraaf zal de rol van muziek in beide disciplines worden verkend.

Smeijsters maakt een onderscheid tussen het werken 'met' het medium en het werken 'in' het medium. Het medium is in het geval van muziektherapie muziek. Werken 'met' het medium betekent dat de muziekactiviteit als opstapje dient voor een vooral verbale (psychotherapeutische) doorwerking. Wanneer 'in' het medium wordt gewerkt, vormt muziek het middel waarmee de therapeut en de cliënt in wisselwerking met elkaar treden, en waarbij verbale interpretatie en doorwerking slechts een bijrol krijgen toebedeeld.⁴³

Naast het onderscheid werken 'in' en werken 'met' muziek wordt onderscheid gemaakt

---

⁴² www.ggzbeleid.nl/pdfstelsel/nrv_carecure.pdf, 'Beleidsstuk rondom cure en care', 04 juli 2012.

⁴³ Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie, Evidence based practice voor de behandeling van psychische stoornissen, problemen en beperkingen*. (Houten 2006) 95.

tussen verschillende manieren van het gebruik van muziek: receptieve muziektherapie en actieve muziektherapie.⁴⁴ Receptieve muziektherapie kan grotendeels worden geschaard onder de noemer van werken 'met' muziek, terwijl actieve muziektherapie grotendeels wordt gekenmerkt door het werken 'in' het medium muziek. Bij receptieve muziektherapie wordt gebruik gemaakt van bestaande muziek of fragmenten van muziek, waar de cliënt en de muziektherapeut samen naar luisteren. Muziek werkt in de receptieve muziektherapie als een associatiemiddel. Muziek roept gevoelens, gedachten en symbolen op welke kunnen worden geassocieerd met allerlei aspecten van het menselijk bestaan, door de muziektherapeut ook wel waardegebieden genoemd. Middels verbale doorwerking worden de opgeroepen associaties verder verkend.⁴⁵ Het fenomeen associatief luisteren zal in hoofdstuk drie verder worden uitgewerkt. Hier volsta ik met deze summiere beschrijving.

Bij actieve muziektherapie werken zowel cliënt als therapeut actief met muziek door gebruik te maken van muziekinstrumenten, ritme of zang. Bij het maken van muziek gaat het om de ervaring op dat moment, op die plaats. In die ervaring kunnen gevoelens worden geuit in de muziek, de therapeut kan de cliënt in de muziek uitdagen verborgen gevoelens te tonen en dergelijke. Door het zelf maken van muziek wordt gewerkt aan het onderliggende probleem, de therapeut sluit aan bij de actuele ervaring van de cliënt en tracht middels muziek openingen te bieden of verborgen gevoelens aan de oppervlakte te brengen. Hierbij wordt onder andere gebruik gemaakt van de relatie die bestaat tussen muzikale parameters en gevoelsparameters.⁴⁶ Ook deze vorm van muziektherapie zal uitgebreid aan de orde komen in hoofdstuk drie.

Tussen de uitgesproken receptieve en uitgesproken actieve muziektherapie ligt een grijs gebied waar zowel sprake is van receptief als actief muziekgebruik. Hierbij is te denken aan het werken met meervoudig gehandicapte patiënten, waarbij zowel verbale reactie als actieve muziekbeoefening niet mogelijk is. In dat geval kan de therapeut zelf actief trachten muziek aan te bieden die aansluit bij de ervaring van de patiënt. Op die manier wordt gebruik gemaakt van zowel receptieve als actieve muziektherapeutische technieken.⁴⁷ In de praktijk blijkt dat veel muziektherapeuten werken in dit grijs gebied. Omwille van de helderheid van deze scriptie kies ik er toch voor om me aan te blijven sluiten bij het werk van Smeijsters die

---

44 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 118-149.

45 Ibidem 118-133.

46 Ibidem 134-149.

47 Ibidem 138.

een visie op muziektherapie biedt die mogelijk (nog) niet altijd aansluiting vindt bij de praktijk maar wel een helder beeld schetst door scherpe grenzen te trekken tussen bijvoorbeeld receptief en actief muziekgebruik.

Samenvattend kan worden gesteld dat bij muziektherapie op verschillende manieren met muziek gewerkt, waarbij onderscheid kan worden gemaakt tussen receptief en actief muziekgebruik.

Bij geestelijke verzorging kan eveneens gebruik worden gemaakt van muziek hoewel hierover weinig is gepubliceerd, zeker vanuit de context van geestelijke verzorging. Ik noem hier enkele documenten die zich bewegen op het raakvlak van muziektherapie en geestelijke verzorging of pastoraat. Zoals in de inleiding aangegeven hebben Irik en Maijer een methode ontwikkeld en gepresenteerd waarbij zij als geestelijk verzorger en muziektherapeut samenwerken in groepstherapie met psychogeriatrische patiënten.⁴⁸ Tevens heeft Annemieke Dekker, muziektherapeut en geestelijk verzorger, voor haar opleiding muziektherapie een studie uitgevoerd op basis van de vraag welke muziektherapeutische middelen en methodieken men zou kunnen toevoegen aan de scholing van een groep pastorale werkers in opleiding.⁴⁹ Tenslotte noem ik hier de afstudeeropdracht van Diewertje de Niet, destijds student muziektherapeut, waarin zij een muziektherapeutische methode heeft onderzocht en gepresenteerd waarbij religieuze muziek wordt ingezet ter ondersteuning van de zoektocht naar zingeving bij dementie.⁵⁰

Geestelijke verzorging, in de Nederlandse situatie van oorsprong voortkomend uit het christelijk pastoraat, heeft vaak nog veel raakvlakken met christelijke tradities en rituelen. Hierbij speelt muziek een belangrijke rol. Hier is te denken aan religieuze muziek en het zingen van liederen tijdens kerkelijke bijeenkomsten en muziek in relatie tot gebed of de herinnering daaraan. Het gezongen gebed dat iemand als kind samen zong met een van de ouders voor het slapengaan vormt vaak een sterke herinnering welke is omgeven door tal van gevoelens. Niet alleen de christelijke traditie kent het belang van muziek, vrijwel alle religies hebben een nauwe relatie met muziek. Hier is te denken aan rituelen die worden ondersteund

---

48 Paula Irik en Irene Maijer, *Sprekende handen*.

49 Annemieke Dekker, *Toepassing van muziektherapeutische middelen en methodieken in de pastorale opleiding*. Specialisatieproject voor de studie muziektherapie, (juni 2004) 6.

50 Diewertje de Niet, *Zin in een lied. Ontwikkeling van een muziektherapeutische methode waarbij religieuze muziek wordt ingezet ter ondersteuning van de zoektocht naar zingeving bij dementie*. Afstudeerscriptie Muziektherapie (april 2005).

door muziek. Een bekend voorbeeld hiervan vormt het belang van muziek en dans in het soefisme. In het algemeen kan worden gesteld dat muziek vanuit de levensbeschouwelijke tradities gegeven is in de praktijk van geestelijke verzorging, maar dat het gebruik van muziek in groepsbijeenkomsten en individuele contacten afhangt van het referentiekader, de interesse en kunde van de individuele geestelijk verzorger.⁵¹

§ 1.4 Samenvatting

In dit eerste hoofdstuk is een vergelijking gemaakt tussen muziektherapie en geestelijke verzorging. In eerste instantie zijn beide disciplines vergeleken op basis van oorsprong, referentiekader en object. Hierbij werd duidelijk dat beide disciplines een zeer verschillende oorsprong kennen maar dat zij in de huidige praktijk duidelijke raakvlakken met elkaar hebben. Het primair referentiekader bij geestelijke verzorging wordt gevormd door de levensbeschouwing van de geestelijk verzorger, en het object van geestelijke verzorging kan worden beschouwd al het 'geestelijk functioneren' van de cliënt. Muziektherapie, opgevat als vorm van psychotherapie, heeft als primair referentiekader de wetenschappelijk psychologische kennis, en het object van muziektherapie kan worden beschouwd als het 'psychisch functioneren' van de cliënt. Het primair referentiekader van muziektherapie vormt het secundair referentiekader voor geestelijke verzorging en vice versa, en de objecten van beide disciplines, 'geestelijk' respectievelijk 'psychisch functioneren' spelen beide een rol van meer of minder grote betekenis in beide disciplines. Het object van geestelijke verzorging, het 'geestelijk functioneren' van de cliënt, is op basis van de beroepsstandaard van geestelijke verzorging, nader gespecificeerd met de termen zingeving en spiritualiteit.

Op basis van enkele termen, afkomstig uit de beroepsstandaard van geestelijke verzorging (volgens de VGVZ) en de definitie van muziektherapie (volgens de Nederlandse vereniging van muziektherapie) zijn vervolgens beide disciplines vergeleken met betrekking tot de relatie van de cliënt ten opzichte van respectievelijk de muziektherapeut en de geestelijk verzorger. Hierbij kon worden geconcludeerd dat zowel muziektherapie als geestelijke verzorging hulpverlenend zijn, waarbij muziektherapie de nadruk legt op behandelen, terwijl geestelijke verzorging de nadruk legt op begeleiden.

In de laatste paragraaf is de plek van muziek binnen beide disciplines vergeleken,

---

⁵¹ Deze opmerking is gebaseerd op de resultaten van een kleinschalig interview dat tijdens mijn stage is gehouden onder geestelijk verzorgers bij Lentis. De opmerking is hiermee slechts een vermoeden.

waarbij kan worden geconcludeerd dat muziek, als receptieve en actieve vorm, centraal staat in de muziektherapie, terwijl binnen geestelijke verzorging muziek een minder prominente rol speelt. Hierbij moet worden opgemerkt dat religieuze tradities vaak een nauwe band hebben met muziek, en dat door de relatie die geestelijke verzorging van oorsprong heeft met religieuze tradities, muziek wel degelijk een plek heeft binnen geestelijke verzorger.

Na deze verkennende vergelijking tussen muziektherapie en geestelijke verzorging, wordt in hoofdstuk twee het podium gegeven aan psychoanalyticus D.W Winnicott. De mede door hem ontwikkelde object-relatie theorie en de concepten van 'transitioneel object' en 'transitionele ruimte' zullen worden besproken waarna het belang van speelruimte voor geestelijke verzorging wordt verkend. In het derde hoofdstuk komt de muziektherapie weer uitgebreid aan bod, waarna in hoofdstuk vier en vijf de drie hoofdthema's (geestelijke verzorging, muziek(therapie) en het werk van Winnicott) met elkaar in contact worden gebracht.

2 Winnicott en het belang van spel en speelruimte voor geestelijke verzorging

*Psychotherapy takes places in the overlap of two areas of playing,
that of the patient and that of the therapist.*

*Psychotherapy has to do with two people playing together.
The corollary of this is that where playing is not possible,
then the work done by the therapist is directed towards
bringing the patient from a state of not being able to play,
into a state of being able to play.*

D.W. Winnicott⁵²

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de object-relatie theorie zoals deze (mede) ontwikkeld is door D.W. Winnicott. In eerste instantie wordt de plek die Winnicott inneemt in de psycho-analytische wereld van zijn tijd verhelderd, waarna de concepten 'transitioneel object' en 'transitionele ruimte', zoals ontwikkeld door Winnicott, worden geplaatst binnen de context van de object-relatie theorie. Spel en speelruimte vormen centrale kenmerken in het werk van Winnicott. In de laatste paragraaf wordt het belang van spel en speelruimte in geestelijke verzorging besproken.

§ 2.1 Winnicott in relatie tot tijdgenoten

D.W. Winnicott (1896-1971), kinderarts en kinderspsychotherapeut, heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de psychoanalytische theorie welke de relatie van het individu ten opzicht van de omgeving centraal stelt, de object-relatie theorie. Het belang dat wordt gehecht aan de relationele omgevingscomponent is een cruciaal verschil met de psychoanalytische theorie zoals Sigmund Freud heeft ontwikkeld. Er zijn echter meer verschillen tussen de theorie van Winnicott en die van Freud aan te wijzen, waarvan enkele hier worden genoemd. Waar Freud de vader-kind relatie centraal stelt, richt Winnicott zich op de zorgrelatie, welke wordt gekenmerkt door de moeder-kind relatie. Waar Freud zich richt op het oedipus complex, richt Winnicott zich op zelf-wording, en waar Freud aanneemt dat het individu wordt gedreven door driften en instincten, wijst Winnicott juist op behoeften.⁵³ Winnicott was een

---

52 Donald W. Winnicott, *Playing and reality*, 44.

53 Michael Jacobs, *D.W. Winnicott, key figures in counseling and psychotherapy* (London 1995) 29.

leerling van Melanie Klein, die de grondlegger van de object-relatie theorie mag worden genoemd.⁵⁴ Melanie Klein, opgeleid in de Freudiaanse school, introduceerde op basis van haar bevindingen als kinderarts haar theorie waarin het belang van de moeder-kind relatie voor de ontwikkeling van het kind centraal stond. Hiermee sloeg zij ten opzichte van Freud een andere weg in. Deze scheiding van wegen was dusdanig dat er binnen de Britse psycho-analytische wereld werd gesproken van twee groeperingen, de Freudianen en de Kleinianen.⁵⁵ Winnicott behoorde tot geen van beide groeperingen, maar ging zijn eigen weg, voortbouwend op de object-relatie theorie van Klein. Winnicott heeft echter nooit een omvattende theorie opgesteld, maakte weinig gebruik van gangbare psycho-analytische termen en bestaande theorieën die aansloten bij zijn eigen ideeën.⁵⁶ Zelf zegt hij hierover het volgende:

I shall not give an historical survey and show the development of my ideas from the theories of others, because my mind does not work that way. What happens is that I gather this and that, here and there, settle down to clinical experience, form my own theories and then, last of all, interest myself in looking to see where I stole what. Perhaps this is as good a method as any.⁵⁷

Dit citaat toont niet alleen zijn manier van doen met betrekking tot bronnen, maar ook zijn persoonlijke wijze van schrijven. Met het oog op zijn manier van schrijven heeft Thomas Ogden benadrukt dat er een overeenkomst is tussen zijn manier van schrijven en wat hij met zijn schrijven beoogt. De artikelen van Winnicott kunnen niet eenvoudig worden samengevat in conclusies. Winnicott schrijft zoals hij denkt, hij speelt met de ideeën en nodigt de lezer uit hetzelfde te doen. Waar lezer en tekst met elkaar in contact komen en met elkaar aan de slag gaan, in de interactie, ontvouwen zich de ideeën aan de lezer.⁵⁸

De plek die Winnicott inneemt in de wereld van psychotherapie is dan ook een andere, vergeleken met de plek die bijvoorbeeld Freud en Klein innemen. Anders, maar niet minder. Marion Milner, een leerling van Winnicott, schetst een prachtig beeld van Winnicott, dat tevens, mijns inziens, tekenend is voor de plek van zijn ideeën in het psychotherapeutisch discours tot op de dag van vandaag. Vanwege de schoonheid van de taal, geef ik het hele citaat:

---

54 changingminds.org/disciplines/psychoanalysis/theorists/klein.htm, 'Beschrijving psycho-analytisch werk Melanie Klein', 09 juli 2012.

55 Michael Jacobs, *D.W. Winnicott, key figures in counseling and psychotherapy*, 28.

56 Ibidem 98-101.

57 D.W. Winnicott (1945), 'Primitive emotional development' in: *Through paediatrics to psychoanalysis* (New York 1958) 145-156, aldaar 145.

58 Thomans Ogden, 'Reading Winnicott', in *Psychoanalytic quarterly* 70 (2001), 299-323, aldaar 300.

One night in 1957, driving through France, I saw a crowd in the marketplace of a little town, all gathered around an arc lamp where a trapeze had been set up by traveling acrobats. The star performers were there, in spotless white, doing wonderful turns and handstands on the bar. Below them was a little clown in a grey floppy coat too big for him, just fooling around while the others did their displays. Occasionally he made a fruitless attempt to jump up and reach the bar. Then suddenly, he made a great leap and there he was, whirling around on the bar, all his clothes flying out, like a huge Catherine wheel, to roars of delight from the crowd.⁵⁹

Ondanks het feit dat de theorie van Winnicott geen vervolg heeft gekregen in een bepaalde school, en ondanks het ontbreken van een omvattende beschrijving van zijn theorie, zijn veel concepten uit zijn theorie van groot belang voor de psychotherapie tot op de dag van vandaag. Enkele voorbeelden hiervan zijn het belang dat door M. Hebbrecht wordt gehecht aan de theorie van Winnicott in het doordenken van de basishouding van de psychiater,⁶⁰ en het belang van de theorie van Winnicott in Pesso-psychotherapie.⁶¹ Enkele concepten zoals ontwikkeld door Winnicott worden hierna verder uitgewerkt. Ik beperk me hier tot een summier beschrijving in zoverre deze van belang is voor het onderwerp van deze scriptie. Voor een omvattende omschrijving van de ideeën van D.W. Winnicott verwijs ik naar zijn postuum uitgegeven werk *Playing and reality*.⁶² waarin Winnicott op geheel eigen wijze zijn gedachten, concepten en ideeën aan de wereld nalaat.

§ 2.2 *Object-relatie theorie volgens D.W. Winnicott*

Op basis van observaties, opgedaan als kinderarts en kinderpsychoanalyticus, onderzoekt Winnicott de relatie tussen het kind en de eerstverzorgende, meestal de moeder, in de loop van de vroege ontwikkeling. Hierbij speelt de observatie dat kinderen vaak veel waarde hechten aan een specifiek object (een pop, een knuffel of een doekje), en dat de verzorgers van het kind eveneens waarde hechten aan dit object, een centrale rol.⁶³ In de vroege ontwikkeling van het kind transformeert de relatie van het kind ten opzichte van de moeder van een symbiotische relatie tot een positie waarbij het kind een relatie aangaat met de moeder als zijnde separaat en buiten het kind. Deze overgang gaat gepaard met het verlies van de illusie

---

59 Marion Milner, 'D.W. Winnicott and the two-way journey', in: S.A. Grolnick en L. Barkin eds. *Between reality and fantasy* (1988) 37-42, aldaar 37.

60 M. Hebbrecht, 'De psychiater als steunfiguur. Een psychoanalytische visie.' *Tijdschrift voor psychiatrie* 46, 3 (2004) 157-166.

61 www.pesso.nl/artikelen/jongsma-tieleman_het_lichaam_als.htm 'Artikel Nel Jongsma-Tieleman, Het lichaam als bondgenoot' 10 aug 2012.

62 Donald W. Winnicott, *Playing and reality*.

63 Ibidem 1.

van onnipotentiegevoelens en het ondergaan van desillusie als gevolg van de frustratie dat de moeder niet onder controle staat van het kind.⁶⁴ In deze overgang heeft een kind baat bij een object dat enerzijds gegeven is als extern object (een pop, een knuffel of een lapje stof), en anderzijds toegeëigend (gemaakt) wordt doordat het kind subjectieve eigenschappen toedicht aan het object. Hierin is een paradox vervat die van wezenlijk belang is. De paradox bestaat erin dat het object zowel gegeven is als gemaakt, het object functioneert dankzij deze paradox. Wanneer het object enkel gegeven zou zijn, was er geen verbinding met het innerlijk van het kind (subjectieve eigenschappen), wanneer het enkel gemaakt zou zijn, was er geen verbinding met de externe realiteit (objectieve eigenschappen).

Het object wordt 'transitioneel' genoemd, omdat het de transitie of overgang van het kind representeert. Middels dit object, dat tegelijk deel uitmaakt van het innerlijk van het kind en de externe realiteit, krijgt het kind de ruimte om spelenderwijs de overgang te maken van de symbiotische situatie naar de positie waarbij het kind in relatie staat tot de externe realiteit, de positie van object-relatie.⁶⁵ Het transitioneel object schept in feite ruimte tussen het innerlijk van het kind en de externe realiteit. Deze ruimte wordt door Winnicott de 'intermediate area of experience' of 'transitionele ruimte' genoemd. Deze ruimte wordt gekenmerkt door spel en verbeelding.⁶⁶ Door middel van spel en verbeelding leert een kind zich te verhouden tot de externe realiteit waarbij het zichzelf niet verliest én ervaart dat de externe realiteit bestand is tegen zijn destructieve gevoelens. Het object 'overleeft' de agressieve handelingen van het kind, maar kan ook liefde ontvangen. Middels dit spel tussen innerlijk tegenstrijdige gevoelens en de externe realiteit die niet bezwijkt onder die gevoelens, ontstaat een relatie die gebouwd is op vertrouwen waarbij het kind zich als individu ontwikkelt en de externe omgeving, in eerste instantie de moeder, als een tegenover (separaat en buiten het kind staand) kan aanvaarden.

Winnicott maakt onderscheid tussen de termen 'transitioneel object' en 'transitioneel fenomeen'. Voor zover ik Winnicott begrijp verstaat hij onder 'transitioneel object' daadwerkelijk het object (de pop, de knuffel of het doekje) dat vaak door kinderen wordt gebruikt in de kindertijd waarin de overgang tussen symbiose en object-relatie wordt doorgemaakt. 'Transitionele fenomenen' zijn allerlei verschijnselen die in feite dezelfde functie vervullen als het transitioneel object, en in de transitionele ruimte werkzaam zijn, maar niet

---

64 Ibidem 13.

65 Donald W. Winnicott, *Playing and reality*, 17.

66 Ibidem 3.

nadrukkelijk een object zijn zoals de pop, de knuffel of het doekje, Een voorbeeld van een transitioneel fenomeen is het zingen of murmelen voordat een kind in slaap valt.⁶⁷ Een transitioneel fenomeen wordt, net als het transitioneel object, gekenmerkt door een verschijnsel en een proces. Bij het transitioneel object is het verschijnsel de pop, knuffel of doekje en het proces het spel tussen innerlijke en externe realiteit. Bij het transitioneel fenomeen hoeft het verschijnsel niet zozeer een letterlijk 'hanteerbaar' object te zijn, maar is het vooral een verschijnsel, zoals bijvoorbeeld een bepaald gedrag (zoals het zingen). Het proces blijft echter gelijk. Ook bij het transitioneel fenomeen gaat het om het proces van het spel tussen innerlijke en externe realiteit.

Daarnaast maakt Winnicott onderscheid tussen het 'transitioneel object' en het 'internal object' zoals Klein dit aanduidt, in de zin dat het transitioneel object nooit volledig onder magische controle van het innerlijk kan staan (wat bij het internal object van Klein wel mogelijk is omdat dit een mentaal fenomeen is) en dat het tegelijkertijd niet buiten de controle van de externe realiteit staat.⁶⁸ Steeds weer komt de paradox tot uitdrukking.

Naast deze paradox staat het belang van spel en creativiteit zeer centraal in het werk van Winnicott: 'It is in playing and only in playing that the individual child or adult is able to be creative and to use the whole personality, and it is only in being creative that the individual discovers the self.'⁶⁹ In het spel ontstaat creativiteit om te experimenteren met de verhouding tussen het eigen innerlijk en de externe realiteit. Winnicott geeft aan dat het spel niet stopt zodra het kind zich voldoende heeft ontwikkeld, maar dat het spel tussen het innerlijk en de externe realiteit doorgaat gedurende het hele verloop van het leven:

It is assumed that the task of reality acceptance is never completed, that no human being is free from the strain of relating inner and outer reality and that relief from this strain is provided by an intermediate area of experience, which is not challenged (art, religion etc.).⁷⁰

Voortdurend staat een mens voor de uitdaging om zichzelf als individu te verhouden ten opzichte van de externe realiteit. In de wisselwerking tussen het innerlijk en de externe realiteit vindt een voortdurend spel plaats wat gekenmerkt wordt door creativiteit en verbeeldingskracht binnen een speelruimte. Winnicott spreekt in dit opzicht over de 'intermediate zone', als de plaats waar we leven.⁷¹ Dit spel kent soms een object, bij het kind

---

67 Ibidem 2.

68 Ibidem 11.

69 Ibidem 63.

70 Ibidem 15.

71 Ibidem 123.

gekend als transitioneel object in de vorm van een pop, een knuffel of een doekje, bij de volwassene neemt bijvoorbeeld godsdienst, kunst of wetenschap deze plaats in. In dat geval wordt gesproken van transitioneel fenomeen. Dit transitioneel fenomeen wordt gekenmerkt door de paradox dat het enerzijds een van buitenaf gegeven fenomeen is en daarmee objectieve eigenschappen bezit en anderzijds voorzien wordt van subjectieve eigenschappen waardoor het kan worden toegeëigend door de persoon. Middels dit spel in de 'transitionele ruimte' krijgt een mens de ruimte om te experimenteren en te spelen zonder dat het direct wordt afgerekend op zijn daden, juist omdat het plaatsvindt in de toegestane speelruimte. Deze ervaring in de speelruimte heeft echter wel invloed op de verhouding van de persoon als origineel individu ten opzichte van de externe omgeving.⁷²

Het citaat bovenaan dit hoofdstuk geeft weer hoe cruciaal, volgens Winnicott, spel en speelruimte is voor psychotherapie. Wat het belang van spel en speelruimte voor geestelijke verzorging is, wordt in de volgende paragraaf verder uitgewerkt.

§ 2.3 *Het belang van spel en speelruimte in geestelijke verzorging*

Winnicott geeft boven een van de hoofdstukken in *Playing and reality* een citaat van Tagore weer:

*On the seashore of endless worlds,
children play.*⁷³

Ik gebruik dit citaat om enkele kenmerken van spel en speelruimte aan te duiden en plaats deze kenmerken vervolgens in het perspectief van geestelijke verzorging. De kenmerken van spel en speelruimte zijn gebaseerd op elementen uit de theorie van Winnicott. Het verband tussen het kenmerk en de theorie van Winnicott wordt weergegeven doordat het kenmerk cursief wordt weergegeven en de verbinding met Winnicott vervolgens tussen haakjes wordt geplaatst.

On the seashore of endless worlds, children play. Twee kinderen spelen op het strand. Aan de ene kant het eindeloze strand, aan de andere kant de eindeloze zee. Dicht bij de grens tussen water en zand, niet in het water, maar wel op de plek waar het zand nog enigszins vochtig is, zitten zij op een klein stukje aarde. Dit is het speelterrein voor dat moment. Tevens

---

72 Ibidem 118.

73 Ibidem 112.

is de speelruimte hanteerbaar, niet te klein en niet te groot, en in die zin *afgebakend* (*Playing has a time and a place*⁷⁴). Het zand vormt het spelobject en nodigt uit tot *handelen* (*Playing is doing*⁷⁵). Binnen de speelruimte ontstaat een *gedeelde realiteit* (*zowel het kind als de verzorgers van het kind hechten waarde aan het (transitioneel) spelobject*.⁷⁶) Samen bouwen de kinderen de prachtigste kastelen. Nu eens samenwerkend, dan weer elk een eigen toren bouwend. In hun *verbeelding* (*subjectieve eigenschappen worden toegedicht aan objectieve werkelijkheid*⁷⁷) en in hun gesprek zien ze de koningen en koninginnen lopen door het kasteel, en staan de soldaten op de uitkijktorens. Het vochtige zand biedt *eindeloze mogelijkheden* (*potential space*⁷⁸), alles wat in je opkomt kan worden vormgegeven. Maar soms ook valt de boel in elkaar, en moet je weer opnieuw beginnen. De omgeving schept geen verplichtingen, alles mag er zijn. Deze vrijheid en deze ontspannenheid maken dat er alle ruimte is voor *creativiteit* (*spel creëert ruimte en vertrouwen waarin creativiteit tot bloei kan komen*⁷⁹). De zee en het zand vormen een dynamische omgeving, de golven komen en gaan en zetten gedachten in beweging. Ook de getijden komen en gaan, eb en vloed wisselen elkaar af. Zolang het eb is, kan er worden gebouwd, maar de vloed zal over een tijdje onherroepelijk komen en alle kunstwerken weer doen vergaan. De herinnering aan het spel blijft echter en ook de wetenschap en het vertrouwen dat het na vloed weer eb zal worden, en er een volgende keer opnieuw kan worden gespeeld.

Op basis van de genoemde kenmerken (begrenzing, handelen, gedeelde realiteit, verbeelding, eindeloze mogelijkheden en creativiteit) kan een parallel worden getrokken tussen de spelende kinderen op het strand en de ontmoeting tussen cliënt en geestelijk verzorger. In het contact tussen cliënt en geestelijk verzorger wordt letterlijk een ruimte afgebakend. Soms is dit de kamer van de geestelijk verzorger, soms wordt een gordijn om het ziekenhuisbed dichtgetrokken. Afgrenzing van de eindeloze wereld buiten biedt veiligheid en een vertrouwde omgeving. Wanneer cliënt en geestelijk verzorger elkaar ontmoeten ontstaat een gedeelde realiteit, bijvoorbeeld in de vorm van een gesprek, waarin de geestelijk verzorger deelgenoot wordt van de (gedachte)wereld van de cliënt. In de ontmoeting kan middels verbeelding worden gezocht naar nieuwe mogelijkheden om de werkelijkheid te duiden. Alles

---

74 Ibidem 47.

75 Idem.

76 D.W. Winnicott, *Playing and reality*, 1.

77 Ibidem 17.

78 Ibidem 47.

79 Ibidem 3.

mag er zijn, fantasie en realiteit, ze lopen voor even door elkaar. Voor een bepaalde tijd is dit alles toegestaan en nodig om nieuwe mogelijkheden af te tasten. Maar er komt een moment, wanneer de cliënt de kamer verlaat of het gordijn weer wordt opengeschoven, dat alles weer wordt weggespoeld en enkel de realiteit overblijft. Maar de herinnering aan de ontmoeting blijft en het vertrouwen dat er eens opnieuw een dergelijke ontmoeting zal zijn.

Een centraal element in het samen spelen en in de ontmoeting tussen cliënt en geestelijk verzorger is het vermogen om te komen tot een gedeelde realiteit. In het spel ontstaat een gedeelde realiteit wanneer respectievelijk de kinderen op het strand en de cliënt en geestelijk verzorger in staat zijn om, zoals Winnicott het verwoord, *'to live an experience together'*.

Winnicott baseert deze uitspraak op de relatie tussen moeder en kind:

Mother and child do not come into relation to one another until they each do something to experience – that is, they live it together – not simply at the same time, but while experiencing and responding to one another's separate acts of being alive in living the experience.⁸⁰

In de ontmoeting tussen cliënt en geestelijk verzorger is het de kunst om te komen tot een gedeelde realiteit, waarin beide acteren en reageren op elkaar, in de ervaring samen *zijn*. Zolang cliënt en geestelijk verzorger elk hun eigen torens blijven bouwen, zal het zandkasteel geen eenheid vormen. En ook al zullen het kasteel of de afzonderlijke torens binnen afzienbare tijd weer zijn verdwenen, opgenomen in de golven van de zee, de herinnering aan de torens of het kasteel laat wel haar sporen na. Wanneer enkel torens zijn gebouwd (wanneer cliënt en geestelijk verzorger wel bij elkaar zaten maar geen gedeelde realiteit vonden), zal er voor de cliënt en geestelijk verzorger waarschijnlijk niet veel zijn veranderd in vergelijking tot de situatie voorafgaand aan het spelen (hoewel dit wel kan worden betwijfeld). Wanneer samen is gebouwd aan een zandkasteel is de kans groot dat beiden ervaren dat je de werkelijkheid wellicht ook anders kunt zien dan je altijd deed. In de ontmoeting (*live an experience together*) groei je aan elkaar en stoot je je aan elkaar (*good enough mother*), en is het mogelijk een andere innerlijke houding te ontwikkelen ten opzichte van de externe realiteit.

Volgens Winnicott is speelruimte, spel en creatief handelen onontbeerlijk in therapie. Ik ben van mening dat geestelijke verzorging in principe altijd plaatsvindt binnen een speelruimte, ook als het handelingsaspect niet nadrukkelijk aanwezig is. In gesprek, in

---

80 Thomas Ogden, 'Reading Winnicott', *Psychoanalytic quarterly* 70 (2001) 299-323, aldaar 310.

ontmoeting tussen cliënt en geestelijk verzorger, gaat het mijns inziens altijd (hoewel het lang niet altijd lukt) om het zoeken naar een gedeelde realiteit. Hierin speelt verbeelding een essentiële rol omdat verbeelding een manier van spelen is met de realiteit, in de zin dat er middels verbeelding (het toekennen van subjectieve eigenschappen aan de objectieve werkelijkheid), mogelijkheden worden gecreëerd om de verhouding tussen subjectieve en objectieve werkelijkheid te 'bespelen'. In die zin is omgaan met verbeelding in feite ook een spel, hoewel het dan een mentaal spel blijft. Winnicott benadrukt juist het belang van het spel in de realiteit van het hier en nu, en het handelingsaspect van het spel. Ik ben van mening dat naast het mentale spel, het handelingsgerichte spel een belangrijke meerwaarde kan leveren aan de hulpverlening aan en het begeleiden van mensen bij zingeving en spiritualiteit. De vraag is of het gebruik van muziek in geestelijke verzorging bij kan dragen aan deze handelingsgerichte component. Voordat dieper op deze vraag wordt ingegaan wordt eerst stil gestaan bij de werking van muziek. Hierbij wordt te rade gegaan bij het vakgebied van de muziektherapie.

3 De werking van muziek

Music as bridge between here and beyond

Kimba Aram⁸¹

In dit hoofdstuk wordt het podium geboden aan de muziektherapie. In eerste instantie wordt uitgebreid stilgestaan bij twee vormen van muziektherapie: de receptieve en de actieve muziektherapie. Aan het eind van het hoofdstuk wordt in paragraaf 3.3 meer in algemene zin een aantal functies van muziek besproken en in verband gebracht met geestelijke verzorging. In het volgende twee hoofdstukken worden de drie hoofdthema's van deze scriptie (geestelijke verzorging, muziektherapie en de theorie van Winnicott) dan daadwerkelijk met elkaar in verband gebracht.

§ 3.1 Receptieve muziektherapie

Bij receptieve muziektherapie ligt de nadruk op het associatief luisteren naar bestaande (fragmenten van) muziek, associaties met waardegebieden en de relatie tussen muziekparameters en gevoelens van de cliënt. In receptieve muziektherapie wordt 'met' het medium muziek gewerkt, en neemt de verbale doorwerking een belangrijke plaats in in het proces. Deze beknopte beschrijving wordt hieronder toegelicht.

Muziek is er in vele soorten en maten, er is klassieke muziek, popmuziek, religieuze muziek, westerse muziek, oosterse muziek, kinderliedjes, volksmuziek, enzovoort. Alle soorten muziek kunnen in principe worden gebruikt in receptieve muziektherapie, mits de cliënt voldoende affiniteit met het gebruikte muziekgenre heeft. Ook fragmenten van muziek zijn goed bruikbaar. Een heel muziekwerk kan veel verschillende gevoelens oproepen vanwege het muzikale verloop van het muziekstuk, daarom heeft het voordelen om een fragment uit zo'n muziekstuk te isoleren om gericht te kunnen werken met een opgeroepen gevoel. Gezongen muziek is minder geschikt voor receptieve muziektherapie omdat tekst niet abstract genoeg is.⁸²

Er zijn verschillende manieren van luisteren: determinerend, technisch, kwalificerend en associatief. Door *determinerend* te luisteren kunnen geluiden worden geïdentificeerd en

---

81 Kimba Aram, 'Music as bridge between here and beyond', in Justin St Vincent ed. *The spiritual significance of music* (xtreme music 2009) 13.

82 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 120.

gelokaliseerd. Deze manier van luisteren gebeurt de hele dag door en heeft vooral te maken met omgevingsgeluiden. Dankzij determinerend luisteren worden heel wat ongelukken voorkomen: een auto hoor je aankomen en maakt dat je wacht voor je oversteekt. Door *technisch* te luisteren worden vragen gesteld als: wat hoor ik, welk nummer is het, welke componist. Deze manier van luisteren wordt in verband gebracht met muziek. Door *kwalificerend* te luisteren wordt een waardeoordeel gegeven aan wat wordt gehoord: vind ik deze muziek mooi of niet? *Associatief* luisteren is de subjectieve, cognitieve en emotionele reactie op wat wordt beluisterd. De luisteraar maakt een verbinding tussen wat hij hoort enerzijds en een persoonlijke associatie en/of een gevoel anderzijds.⁸³

Associatief luisteren staat centraal in de receptieve muziektherapie. Zoals gezegd, is associatief luisteren de subjectieve, cognitieve, emotioneel geladen reactie op wat wordt beluisterd. Deze reactie kan weer verder worden gespecificeerd als zogenaamd associatiemateriaal. Associatiemateriaal bestaat bijvoorbeeld uit de volgende aspecten: symbool, adjectief en anekdote. Het luisteren naar muziek kan een *symbool* oproepen. Dit symbool komt als een concrete impulsieve reactie aan de oppervlakte. Dit symbool wordt omgeven door een *adjectief*, een gevoel of emotie die bij het symbool hoort en die door de muziek wordt opgeroepen. Vervolgens kan een verhaal of *anekdote* worden verbonden met het symbool en de bijbehorende emotie.⁸⁴ Een voorbeeld kan deze abstracte taal wellicht verduidelijken. Tijdens het luisteren van een bepaald muziekfragment komt bij de luisteraar het beeld van een steen impulsief tevoorschijn (symbool). De luisteraar ervaart een gevoel van zwaarte en van kracht en verbindt deze met het symbool (adjectief). De luisteraar verbindt het symbool van de steen en het adjectief van zwaarte en kracht aan een persoonlijk verhaal (anekdote) waarin wordt verteld over de ziekte die haar leven beheerst, die zwaar is, maar haar ook sterk maakt. Op deze wijze kan muziek gevoelens oproepen welke worden verbonden met het persoonlijk leven. Door het gericht gebruik maken en benoemen van associatiemateriaal (symbool, adjectief, anekdote) kunnen gevoelens verbaal worden gearticuleerd. Hierbij moet worden opgemerkt dat tijdens het luisteren van de muziek het gevoel ook daadwerkelijk aanwezig is, en dat er *vanuit* het gevoel wordt geredeneerd en niet *over* het gevoel wordt gesproken. Dit is een belangrijk aspect in receptieve muziektherapie.⁸⁵

Opgeroepen associatiemateriaal kan in verband worden gebracht met zogenaamde

---

83 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 118.

84 Ibidem 119.

85 Ibidem 120.

waardegebieden. Waardegebieden zijn grote, algemene onderwerpen die voor mensen een zeer persoonlijke betekenis hebben. Voorbeelden van waardegebieden zijn jeugd, religie, seksualiteit, ontspanning, gezondheid, maar ook gevoelens als angst, eenzaamheid of geluk kunnen worden opgevat als waardegebied. Een waardegebied heeft voor een persoon meer of minder betekenis, al naargelang de persoon meer of minder gevoelsmatig betrokken is op dat gebied.⁸⁶ Een persoon die bijvoorbeeld sterk betrokken is bij een religieuze gemeenschap en actief bezig is met geloof en religie, heeft een sterkere affectieve binding met het waardegebied religie, dan een persoon die deze betrokkenheid op religieuze gemeenschap en geloof niet heeft. Zo heeft ieder mens eigen persoonlijke waardegebieden.

Uit onderzoek van Smeijsters, Wijzenbeek en van Nieuwenhuijzen blijkt dat er een relatie bestaat tussen muziek en (clusters van) waardegebieden.⁸⁷ Hoewel er volgens Smeijsters geen lineaire relatie bestaat tussen muziek en waardegebieden, zoals Freund veronderstelde⁸⁸ (één bepaald muziekfragment roept niet één bepaald waardegebied op), blijkt wel dat een bepaald muziekfragment een cluster van aan elkaar gerelateerde waardegebieden kan oproepen, én dat een bepaald waardegebied kan worden opgeroepen door op elkaar gelijkende muziekfragmenten. De relatie tussen muziek en waardegebieden kan mogelijk verklaard worden door muziekparameters (ritme, tempo, dynamiek, maatsoort en dergelijke), welke invloed hebben op het gevoel. Hoewel hier nog weinig onderzoek naar is gedaan, noem ik hier enkele voorbeelden van relaties tussen muziekparameters en gevoel. *Tempo* is van belang in de ervaring van de cliënt. Sommigen voelen zich goed bij een snel tempo, terwijl anderen zich daar juist angstig bij voelen, of andersom. *Ritme* structureert de tijd. Het geeft structuur en zorgt ervoor dat men niet verdwaalt in de muziek. *Dynamiek* is van belang omdat het de intensiteit of zwaarte van een cluster waardegebieden bepaalt. *Maatsoort* is van invloed op beweging. Een driedelige maatsoort (wals) kan wervelen maar ook wiegen. Een driedelige maatsoort zal bijvoorbeeld een waardegebied oproepen dat gekenmerkt wordt door geborgenheid of vrijheid en niet zozeer met een waardegebied dat wordt gekenmerkt door afstandelijkheid en gehoorzaamheid.⁸⁹

---

86 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 120-122.

87 Henk Smeijsters, Gaby Wijzenbeek en Niek van Nieuwenhuijzen, 'De relatie tussen muziekfragmenten en waardegebieden in de receptieve muziektherapie met depressieve patiënten.' *Tijdschrift voor Psychiatrie* 37,7 (1995) 582-595.

88 L. Freund, 'De toepassing van receptieve muziektherapie' in: R. Adriaensz, F. Schalkwijk en L. Stijlen red. *Methoden van muziektherapie* (Nijkerk 1994).

89 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 123.

Samengevat kan worden gezegd dat muziek wordt gekenmerkt door muzikale parameters welke een invloed hebben op het gevoel van cliënten, wat weer in verband kan worden gebracht met persoonlijke waardegebieden. Dankzij deze relatie tussen muziek en waardegebieden kunnen associaties die worden opgeroepen (symbool, adjectief en anekdote) worden geanalyseerd en geïnterpreteerd.

§ 3.2 *Actieve muziektherapie*

Bij actieve muziektherapie wordt door cliënt en therapeut samen muziek gemaakt, waarbij de analogie tussen psychische processen en muzikale processen centraal staat. Muziek kan worden opgevat als projectie van het zelf, waarbij de therapeut middels muziek invloed uit kan oefenen op de cliënt (en andersom). Bij actieve muziektherapie gaat het om directe ervaring in het hier en nu, waarbij de verbale doorwerking geen of slechts een marginale rol krijgt toebedeeld. Er wordt 'in' het medium muziek gewerkt.

Centrale termen in de methodieken van actieve muziektherapie zijn improvisatie, morfologie en het analoog-proces model. Een belangrijke aanname in actieve muziektherapie is dat een mens een kernzelf en daarmee kernbewustzijn bezit. Middels het kernbewustzijn is een mens in staat zich in het hier en nu te uiten in bijvoorbeeld muziek, waarbij een analogie optreedt tussen wat iemand voelt en wat in de muziek wordt uitgedrukt. Deze analogie is gebaseerd op theorieën vanuit onder andere de neuropsychologie (Damasio) en ontwikkelingspsychologie (Stern). Deze termen worden in de volgende paragraaf uitgelegd en toegelicht.

§ 3.2.1 Kernzelf en kernbewustzijn

Neuropsycholoog Antonio Damasio maakt onderscheid tussen drie vormen van bewustzijn: het niet-bewuste van het proto-zelf, het kernbewustzijn van het kernzelf en het uitgebreide bewustzijn van het autobiografische zelf. Het proto-zelf is de verzameling van alle processen van het lichaam waarvan we ons niet bewust zijn. Het uitgebreide bewustzijn van het autobiografische zelf is een omvangrijk talig en cognitief archief met specifieke feitenkennis omtrent onze persoonlijke identiteit, herinneringen en dergelijke. Dankzij dit uitgebreid bewustzijn kan een mens redeneren, definiëren, vergelijken, analyseren enzovoort. Tussen het niet bewuste proto-zelf en het uitgebreide bewustzijn van het autobiografische zelf, plaatst Damasio het kernbewustzijn van het kernzelf. Dit kernbewustzijn doet bewust, maar zonder

woorden en gedachten, verslag van de processen die zich in het lichaam afspelen. Een mens wordt voortdurend geconfronteerd met gebeurtenissen, welke emoties en gevoelens op kunnen roepen. Naar buiten toe worden emoties geuit middels expressie (lachen, huilen enzovoort), naar binnen toe vormt de emotie een innerlijke neerslag in de vorm van een gevoel. Deze innerlijke neerslag van emoties en gevoelens, in de loop van het leven opgedaan, is verantwoordelijk voor een 'weten' zonder woorden en gedachten. Dit kernbewustzijn zorgt er bijvoorbeeld voor dat we precies 'weten' (zonder daar bewust bij te denken) dat je met dezelfde handen de ene keer een fragiele bloem vast kunt houden en de volgende keer een zware steen. Het kernbewustzijn zorgt dat het handelen en denken wordt vergezeld van een gevoel. Dit gevoel bij (of mogelijk waarschijnlijk voorafgaand aan) denken en handelen is essentieel bij het kunnen functioneren in relatie tot onze omgeving en in relatie tot de ander en onszelf. Het kernbewustzijn is ook van belang om een ander aan te voelen. Wanneer een ander pijn heeft kunnen we, dankzij het kernbewustzijn, invoelen wat de ander doormaakt. In sommige gevallen voel je de pijn van een ander bijna letterlijk zelf aan den lijve.⁹⁰

Daniel Stern heeft, als ontwikkelingspsycholoog, onderzoek gedaan naar gevoel. Hij introduceerde de term 'vitality affects'. Dit zijn globale, dynamische, kinetische kwaliteiten van het gevoel. Gevoel, zoals bedroefdheid of geluk, is er niet zomaar; gevoel komt en gaat. De manier waarop een gevoel komt en gaat kan worden aangeduid met vitality affects. Voorbeelden van vitality affects zijn: 'aanzwellend', 'uitdovend', 'voorbijsnellend' of 'explosief'. Verdriet kan aanzwellen en weer uitdoven. Een vlag van geluk kan voorbijsnellen, verliefdheid kan explosief zijn. Vitality affects zijn dynamische processen. Deze dynamische processen kunnen weer worden voorzien van parameters van waarneming, zoals vorm, intensiteit, beweging, aantal en ritme. Als voorbeeld licht ik deze parameters hier toe aan de hand van het vitality affect 'aanzwellend'. *Vorm van aanzwellend*: groter worden; *intensiteit van aanzwellend*: toenemen in sterkte; *beweging van aanzwellend*: sneller worden; *aantal (prikkel) bij aanzwellend*: steeds meer prikkels; *ritme van aanzwellend*: sneller worden.⁹¹ Deze parameters liggen opgeslagen in het kernbewustzijn van het kernzelf. Ieder mens heeft 'weet' van deze parameters van het gevoel, maar zij zijn niet woordelijk te vatten. Evenmin als muziek in woorden te vatten is. De parameters van deze dynamische processen van gevoel die zich bevinden in het kernbewustzijn kennen een parallel in de parameters zoals die in de

---

90 Henk Smeijsters, *Handboek creatieve therapie*, 245-247.

91 Ibidem 239-243.

muziek voorkomen, zoals vorm, dynamiek, tempo en ritme. Deze parallel vormt het uitgangspunt van het analoge-proces model.⁹² Wat dit analoge-proces model betekent wordt hieronder verder toegelicht.

§ 3.2.2 Analoog-proces model, improvisatie en morfologie

Het analoog-proces model gaat, op basis van de parallel tussen parameters van dynamische processen van het gevoel en muzikale parameters, uit van analogie tussen psychische processen en muzikale processen. Hiermee wordt aangenomen dat het psychische uitdrukking vindt in het muzikale, en andersom.⁹³ In het maken van muziek (instrument, stem of ritme) wordt de cliënt gemotiveerd om middels improvisatie zijn eigen gevoel tot uitdrukking te brengen. Het innerlijk wordt bij wijze van spreken naar buiten gebracht in muzikale expressie. De cliënt wordt zich tijdens dit proces bewust van de relatie tussen de klank die hij zelf voortbrengt en de eigen gevoelens. Dit is een vorm van zelf-ervaring.⁹⁴ Doordat de muziektherapeut meegaat in het improviseren ontstaat er een muzikale en tegelijkertijd psychologische relatie tussen cliënt en therapeut, en daarmee een gedeelde realiteit. In die interactie tussen cliënt en therapeut, in het zogenaamde experiment, vinden allerlei muzikale bewegingen plaats en krijgen muzikale vormen gestalte.⁹⁵ Hierbij moet steeds worden bedacht dat het in actieve muziektherapie nadrukkelijk steeds om het proces gaat, en niet om het eventuele muzikale product. Muziek dient als voertuig op de weg die cliënt en therapeut samen afleggen. Op die weg wordt niet gekeken naar wat achter hen ligt (het verleden) of wat voor hen ligt (de toekomst), maar gaat het om de ervaring in het hier en nu, in het 'present moment'. Het gaat in actieve muziektherapie om de on-middelijke ervaring, zonder tussenkomst van gedachten of woorden, interpretatie of verklaring.⁹⁶ Hiermee kan een onderscheid worden gemaakt met muziek als symbool, teken of metafoor. Een symbool, teken of metafoor verwijst (op verschillende wijze) naar iets anders. Om een symbool, teken of metafoor te kunnen verstaan is altijd een gedachtestap noodzakelijk tussen het symbool, teken of metafoor en hetgeen waar naar wordt verwezen. Het gebruik van muziek als symbool, teken of metafoor is dan ook wezenlijk verschillend met de manier waarop muziek wordt

---

92 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 142.

93 Idem.

94 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 139.

95 Ibidem 140.

96 Ibidem 141-142.

gebruikt volgens het analoge proces-model. Het analogoog-proces model kan worden gezien als de bestaansgrond van actieve muziektherapie.

§ 3.3 *Functies van muziek en het verband met geestelijke verzorging*

In deze paragraaf worden enkele functies van muziek genoemd en in verband gebracht met de praktijk van geestelijke verzorging. Dit wordt gedaan aan de hand van de kenmerken zoals die zijn weergegeven in het verhaal van de spelende kinderen op het strand (zie paragraaf 2.3): 'begrenzing', 'gedeelde realiteit', 'verbeelding', 'eindeloze mogelijkheden' en 'creativiteit'.

Door de structuur van muziek (muziek kent een begin en eind in tijd en muzikale parameters geven vorm aan de ruimte tussen begin en eind) kan middels het luisteren van muziek een *afgebakende* speelruimte binnen het gesprek worden gecreëerd. Door samen naar de muziek te luisteren, worden cliënt en geestelijk verzorger tegelijkertijd meegenomen door de muziek. Beiden zullen de muziek anders ervaren maar muziek heeft dankzij de parallel tussen muzikale parameters en psychologische parameters het vermogen om soortgelijke emoties en bijbehorende waardegebieden op te roepen. Met het luisteren naar muziek kan een *gedeelde realiteit* worden ervaren. In die gedeelde realiteit kan middels *verbeelding* worden gespeeld, waarbij vooral vanuit de emotie-laag kan worden gesproken (met woorden van Winnicott: *Live an experience together*). Muziek kan middels associatie, symboliek en metafoor het proces van verbeelding op gang brengen, wat een belangrijk element is in geestelijke verzorging omdat middels verbeelding kan worden gespeeld met de relatie tussen subjectieve werkelijkheid en objectieve werkelijkheid en daarmee met zinbeleving. Doordat muziek op veel manieren invloed heeft op de mens (muziek roept verbeelding op, heeft invloed op fysiologische en neurologische processen en daarmee op de gemoedstoestand van de mens, zet in beweging en roept emoties op) creëert muziek *eindeloos veel mogelijkheden* om de relatie tussen het zelf en de externe realiteit te bespelen. Muziek is een product van *creativiteit*, maar stimuleert eveneens creativiteit. Muziek nodigt uit tot bewegen (bijvoorbeeld meewiegen of dansen), zelf muziek maken (bijvoorbeeld meezingen) of andere vormen van creativiteit (bijvoorbeeld schilderen of schrijven) wat bij kan dragen aan het beleven van zin. Tenslotte is muziek vluchtig. Evenals het zandkasteel weer is verdwenen zodra de golven van de vloed het hebben weggespoeld verdwijnt ook de muziek zodra het laatste akkoord heeft geklonken. Maar de klanken laten sporen na en het vertrouwen dat er steeds opnieuw kan worden gespeeld, steeds opnieuw kan worden geluisterd.

Deze opsomming van functies van muziek in relatie tot geestelijke verzorging vormt een kleine opmaat tot het grotere geheel dat onderwerp vormt van de volgende twee hoofdstukken. Nu alle ingrediënten in de voorgaande drie hoofdstukken zijn verzameld kan het spel namelijk echt beginnen. In de volgende twee hoofdstukken zullen de drie hoofdthema's van deze scriptie, te weten geestelijke verzorging, muziek(therapie) en het werk van Winnicott, daadwerkelijk op elkaar worden betrokken.

4 De rol van Winnicott in geestelijke verzorging en muziektherapie

Op basis van drie verschillende theoretische concepten die in voorgaande hoofdstukken zijn besproken zal ik een poging wagen om alle ingrediënten die tot nu toe zijn verzameld met elkaar in contact te brengen. Deze theoretische concepten zijn: (1) primaire en secundaire referentiekaders van muziektherapie en geestelijke (zie ook paragraaf 1.1), (2) transitioneel fenomeen (zie ook paragraaf 2,2) en (3) het object van geestelijke verzorging ('geestelijk functioneren') en muziektherapie ('psychisch functioneren') (zie ook paragraaf 1.1). In hoofdstuk vier staat de rol die Winnicott speelt in geestelijke verzorging en muziektherapie centraal. In paragraaf 4.1 wordt, vanuit de context van referentiekaders, de rol van de theorie van Winnicott in muziektherapie en geestelijke verzorging belicht. Vervolgens wordt een centraal aspect uit het gedachtegoed van Winnicott, het transitioneel fenomeen, uitgelicht en in relatie gebracht met muziektherapie en geestelijke verzorging. In hoofdstuk vijf worden muziek en geestelijke verzorging met elkaar in verband gebracht. Het spel kan beginnen!

§ 4.1 De rol van Winnicott in muziektherapie en geestelijke verzorging

Zoals in hoofdstuk één is genoemd, kunnen psychotherapie (waaronder muziektherapie kan worden geschaard) en geestelijke verzorging worden onderscheiden op basis van referentiekader en gerichtheid. Kort gezegd wordt het primair referentiekader van geestelijke verzorging gevormd door levensbeschouwing en het secundair referentiekader door onder andere psycho(patho)logische kennis. Voor psychotherapie is dit precies andersom. Beide disciplines richten zich op een object, wat bij geestelijke verzorging kan worden betiteld als 'geestelijk functioneren' en bij psychotherapie als 'psychisch functioneren'. In deze paragraaf wordt het belang van het werk van Winnicott in muziektherapie en geestelijke verzorging belicht vanuit de context van de respectievelijke referentiekaders.

§ 4.1.1 Winnicott en muziektherapie

Muziektherapie kan, zoals we eerder zagen, worden opgevat als een vorm van psychotherapie en heeft in die zin als primair referentiekader psycho(patho)logische kennis.⁹⁷ Er zijn verschillende manieren waarop dit primair referentiekader vorm krijgt in de muziektherapie. Er zijn psychotherapeutische modellen waar muziektherapie aansluiting bij heeft gezocht en

---

97 J.H.M. Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, 30-35.

er zijn theorieën (ontwikkelingspsychologische, neuropsychologische en semiotische theorieën) die invloed hebben op het denken over muziektherapie.⁹⁸ Eén van de psychotherapeutische modellen waar muziektherapie aansluiting bij heeft gezocht is de object-relatie theorie. Hierbij moet wel worden aangetekend dat het in muziektherapie niet gaat om een strikte psycho-analytische behandeling, maar om een muziektherapeutische behandeling die gebruik maakt van theoretische en technische uitgangspunten van het desbetreffende model.⁹⁹

Een muziektherapeut werkt vaak op basis van een diagnose-behandel-combinatie. Een psycho-therapeutisch model kan in dat geval behulpzaam zijn bij het stellen van de diagnose, het opstellen van een behandelplan en het verklaren van de mogelijke werking van de behandeling. Een voorbeeld van de manier waarop de object-relatie theorie wordt toegepast in muziektherapie is ontleend aan het werk van Jensen, muziektherapeut werkend met schizofrene patiënten.

Jensen maakt gebruik van termen ontleend aan de object-relatie-theorie zoals ontwikkeld door onder andere Klein, Bion en Winnicott. Jensen gaat bijvoorbeeld uit van de aanname dat muziektherapie in staat is in te spelen op de preverbale contactmodus, en dat muziek oceanische gevoelens op kan roepen waarmee een verband wordt gelegd met de symbiotische positie. De muziektherapeut kan, doordat hij de gevoelens muzikaal opvangt de cliënt helpen zijn gevoelens te uiten en hem begeleiden bij de weg van symbiotische positie naar een positie gekenmerkt door individuatie en separatie. De muziektherapeut neemt bij wijze van spreken de rol aan van de moeder door enerzijds supportief te zijn en tegelijk te frustreren. Muziek fungeert als transitioneel fenomeen, waarmee in de therapie kan worden geëxperimenteerd om de overgang van symbiose naar individuatie en separatie te begeleiden. Jensen maakt in dit opzicht gebruik van fasering in de therapie, welke gebaseerd is op de object-relatie theorie. Jensen onderscheidt de volgende fasen: omnipotence, holding, potential space en separation.¹⁰⁰ Bij de interpretatie van de verschillende fasen baseert Jensen zich op zowel de theorie van Klein, Bion als die van Winnicott. Dit zal hierna verder worden toegelicht: *Fase 1 omnipotence*: de cliënt fantaseert dat hij een muzikaal genie is en houdt daarmee de frustrerende werkelijkheid buiten de deur. Afweermechanismen zijn ontkenning

---

98 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 92.

99 Ibidem 93.

100 B. Jensen, 'Music therapy with psychiatric in-patients. A case-study with a young schizophrenic man.' In: T. Wigram en J. de Bakker (eds.) *Clinical applications of music therapy in psychiatry* (Londen 1999).

van eigen beperkingen, projectie waardoor hij de muziektherapeut ziet als zijn goeroe die hem kan helpen zijn dromen te verwezenlijken, en splitting (de cliënt beweert een genie te zijn maar blokkeert tegelijkertijd). Deze fase verbindt Jensen aan de paranoïde-schizoïde positie (Klein). *Fase 2 holding (Bion)*: de cliënt ervaart de muziektherapeut als verlengde van hemzelf (muzikale symbiose (Winnicott)) en de muziektherapeut gaat in de manier van muzikaal reageren mee met de onnipotentie gevoelens van de cliënt. *Fase 3 potential space (Winnicott)*: vanuit de holding-situatie probeert de muziektherapeut de steun te verminderen en de cliënt muzikaal te provoceren, zodat de cliënt zal reageren en afstand zal nemen van de muzikale symbiose en de muziektherapeut als een ander, en niet langer als een verlengde van hemzelf gaat ervaren. *Fase 4 separation*: de cliënt komt tot het inzicht dat de muziektherapeut hem het heil niet kan brengen, dat hij moet leren leven met zijn eigen tekortkomingen in een wereld die vol tekortkomingen is. Deze positie verbindt Jensen met de depressieve positie (Klein).¹⁰¹

Hoewel de studie van Jensen slechts een n=1 case studie betreft, geeft het wel een goed beeld van de manier waarop aspecten van de object-relatie theorie kunnen worden aangewend in de muziektherapie. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat de object-relatie theorie als verklaringsmodel één van de verklaringsmodellen is, en dat de concepten zoals Winnicott deze heeft ontwikkeld (bijvoorbeeld het begrip potential space) meestal in combinatie met concepten van onder andere Klein en Bion worden gebezigd. Hiermee vormen de concepten van Winnicott slechts enkele van de vele kleuren van het palet van psycho(patho)logische kennis waaruit muziektherapie put.

§ 4.1.2 Winnicott en geestelijke verzorging

Volgens Mooren wordt het primair referentiekader van de geestelijk verzorger gevormd door levensbeschouwing, theologische kennis en de wetenschappelijke doordenking daarvan.¹⁰² Het secundair referentiekader wordt onder andere gevormd door psycho(patho)logische kennis. Een psycho-analytische theorie zal binnen geestelijke verzorging dan ook niet zozeer dienen als verklaringsmodel zoals we hebben gezien bij muziektherapie, wel kunnen elementen uit deze theorie van belang zijn in de zin dat de geestelijk verzorger het handelen, denken en voelen van de cliënt (beter) kan begrijpen, plaatsen en beïnvloeden. Een geestelijk verzorger

---

101 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 94.

102 J.H.M. Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, 30-35.

hoeft meestal niet te diagnosticeren, zoals een muziektherapeut vaak wordt geacht te doen, wel is het herkennen en begrijpen van de psychologische achtergrond van de cliënt, als secundair referentiekader, van belang bij het proces van begeleiden en hulpverlening bij zingeving en spiritualiteit.

Het primair referentiekader van geestelijke verzorging wordt van oorsprong sterk gekleurd door godsdienst, in de Nederlandse situatie meer specifiek door Christendom. Geestelijke verzorging werd destijds dan ook aangeduid als pastorale zorg.¹⁰³ In de loop van enkele decennia is geestelijke verzorging echter niet meer enkel het domein van Christendom of breder aangeduid van godsdienst, maar vormen alle levensbeschouwingen, wel of niet religieus, wel of niet godsdienstig, de bestaansgrond en daarmee het referentiekader voor geestelijke verzorging. In eerste instantie zal nu de relatie tussen godsdienst en Winnicott worden beschouwd, vervolgens wordt ingegaan op de relatie tussen het object van geestelijke verzorging ('geestelijk functioneren', gespecificeerd door de termen 'zingeving' en 'spiritualiteit') en het werk van Winnicott.

In de jaren '90 van de 20e eeuw heeft het vakgebied godsdienstpsychologie veelvuldig en ook dankbaar gebruik gemaakt van de theorie van Winnicott.¹⁰⁴ Nadat godsdienst en religie door Freud waren afgeserveerd als infantiele wensvervulling, bood de object-relatie theorie een nieuw en hoopvol zicht op de functie van godsdienst en religie bij de ontwikkeling en het leven van mensen. Freud beschouwde de mens als een driftwezen, gedreven door instincten. Deze instincten, driften en infantiele wensen (waar hij godsdienst toe rekende) zouden moeten worden ingetoomd en overwonnen opdat de mens zich zelfstandig staande zou kunnen houden ten opzichte van de (vijandige) omgeving. Winnicott beschouwde de mens echter als een relationeel wezen, en ging uit van het ideaal van een harmonieuze relatie tussen subject en wereld, waarbij sprake is van een voortdurende creatieve interactie tussen beide.¹⁰⁵ Winnicott noemt in het boek *Playing and reality*, kunst en religie als voorbeelden van transitionele fenomenen, welke in het volwassen leven bijdragen aan een gezonde verhouding tussen het innerlijk en de externe realiteit.¹⁰⁶ Winnicott doelt hiermee vooral op het fenomeen van religie

---

103 Gerben Heitink, 'Pastorale zorg'. *Theologie – differentiatie – praktijk*. (Kampen 1998) 27-42.

104 Bijvoorbeeld: P.E. Jongsmas-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding, een godsdienstpsychologische studie*, (Kampen 1996).

105 Hetty Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen. Het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', *Nederlands theologisch tijdschrift* 51,1 (1997) 31-48, aldaar 31.

106 D.W. Winnicott, *Playing and reality*, 15.

en kunst, maar niet zozeer op de inhoud van de fenomenen.¹⁰⁷ Het gaat, in geval van godsdienst, vooral om het proces dat plaatsvindt tussen de gelovige mens en de godsdienstige traditie. Godsdienst vormt, als godsdienstige traditie, een shared reality (daarmee externe realiteit) voor het individu die in deze traditie staat. Deze traditie wordt gekenmerkt door elementen zoals dogma's, rituelen, godsvoorstellingen en dergelijke. Het individu staat in relatie tot de traditie doordat het een eigen beeld heeft gevormd van godsdienst, op basis van innerlijk voelen, denken en handelen. Hierbij overlappen de cirkels van het innerlijk geloofsleven en de extern aangereikte godsdienstige traditie elkaar, waardoor een spel ontstaat waarbij het individu zich spelenderwijs kan verhouden tot de traditie (shared reality) waarin hij zich bevindt. De shared reality vormt overigens geen statisch geheel, maar is dynamisch en staat weer onder invloed van het spel van individuen die zich verhouden tot de traditie. Op deze wijze kan godsdienst worden gezien als transitioneel fenomeen.¹⁰⁸

In hoofdstuk één heb ik het object van geestelijke verzorging, door Mooren aangeduid als 'geestelijk functioneren',¹⁰⁹ nader gespecificeerd met de termen 'zingeving' en 'spiritualiteit'. Op deze plek zal de term zingeving verder worden uitgewerkt op basis van wat Winnicott hier over heeft geschreven.

Winnicott heeft aandacht besteed aan het fenomeen zingeving en zinbeleving door het belang van subjectieve betrokkenheid op de objectieve werkelijkheid te belichten. Volgens Winnicott is de primaire angst van de mens dan ook scheidingsangst, angst voor isolatie. Als we niet meer subjectief betrokken zijn op de objectieve werkelijkheid resten enkel gevoelens van zinloosheid, isolement en schizoide leegheid.¹¹⁰ Subjectieve betrokkenheid op de objectieve werkelijkheid veronderstelt een verbinding tussen subjectiviteit en objectiviteit, het innerlijk en de externe realiteit. Deze verbinding bestaat in de door Winnicott benoemde 'intermediate zone', de zone waar de cirkels van het innerlijk en de externe realiteit elkaar overlappen. Deze 'intermediate zone' is afgeleid van de termen 'intermediate area of experience' of 'transitionele ruimte', welke worden gekenmerkt door creativiteit en spel. Door voortdurend op een creatieve wijze om te gaan met de objectieve werkelijkheid geeft dit de

---

107 Hetty Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen', 42-43.

108 Zie onder andere: Hetty Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen'.

109 J.H.M. Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, 50.

110 T.H. Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen', 38-39.

mogelijkheid 'to feel that life is worth living'.¹¹¹ Wanneer het innerlijk, het subjectieve ervaren, niet meer kan worden verbonden met de objectieve, externe realiteit, ontstaat een probleem in zinbeleving. Dan stopt het spel en daarmee de mogelijkheid creatief om te gaan met de externe realiteit. Hier doelt Winnicott op wanneer hij spreekt over het spel van therapeut en cliënt (zie citaat boven aan hoofdstuk twee). Wanneer de cliënt geen mogelijkheid meer heeft om te spelen (op een creatieve wijze het innerlijk met de externe realiteit weet te verbinden), is aan de therapeut de taak om dit spel weer op gang te brengen. Overigens geldt dit ook andersom: wanneer de therapeut niet kan spelen moet de therapeut dit eerst leren alvorens hij, volgens Winnicott, als therapeut kan functioneren.¹¹²

Hoewel een geestelijk verzorger geen therapeut is, is deze opvatting van Winnicott wel degelijk van belang voor de begeleiding en de hulpverlening bij zingeving. Zoals eerder gezegd wordt zingeving geduid als het continue proces waarin ieder mens, in interactie met de eigen omgeving, betekenis geeft aan het (eigen) leven.¹¹³ Zinbeleving komt in gedrang zodra een mens niet meer de mogelijkheid heeft zijn eigen leven (innerlijke beleving) zinvol in verbinding te brengen met de eigen omgeving (externe realiteit). De geestelijk verzorger heeft verschillende middelen om de cliënt te helpen bij het begeleiden van dit proces en het eventueel terugvinden van deze verbinding. Welke middelen dat zijn en of deze middelen kunnen worden beschouwd als transitioneel fenomeen vormt het onderwerp van paragraaf 4.2.2. Maar alvorens het concept transitioneel fenomeen in relatie te brengen met geestelijke verzorging, wordt in paragraaf 4.2.1 eerst het transitioneel fenomeen in relatie gebracht met muziek.

§ 4.2 De rol van het concept 'transitioneel fenomeen' in muziektherapie en geestelijke verzorging

Een centraal concept in het gedachtegoed van Winnicott is het 'transitioneel fenomeen'. Zoals we in hoofdstuk twee hebben gezien moet bij een transitioneel fenomeen onderscheid worden gemaakt tussen het verschijnsel (bijvoorbeeld muziek) en het proces (het spel tussen innerlijke en externe realiteit). Tevens speelt de paradox van het transitioneel fenomeen in deze verkenning een centrale rol. Een transitioneel fenomeen is enerzijds een extern gegeven en

---

111 D.W. Winnicott, *Playing and reality*, 76.

112 Ibidem 44-48.

113 www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf, 'Verklarende tekst bij de beroepsstandaard', 12 juli 2012.

anderzijds wordt dit fenomeen door het kind/de cliënt toegeëigend doordat subjectieve eigenschappen aan het fenomeen worden toegedicht waarmee het fenomeen niet alleen is gegeven, maar ook wordt gemaakt en daarmee deel uitmaakt van zowel het innerlijk als de externe realiteit.¹¹⁴ In de volgende twee sub-paragrafen wordt het concept 'transitioneel fenomeen' in verband gebracht met muziektherapie en geestelijke verzorging.

§ 4.2.1 Transitioneel fenomeen en muziektherapie

Het object van muziektherapie, opgevat als psychotherapie wordt door Mooren betiteld als 'psychisch functioneren' van de cliënt.¹¹⁵ In muziektherapie fungeert muziek als middel of medium in het psychotherapeutisch proces. Zoals we in hoofdstuk drie hebben gezien kent muziektherapie een actieve en een receptieve vorm van muziekgebruik. Hier zullen beide vormen worden bekeken in het licht van muziek als mogelijk transitioneel fenomeen.

Alvorens ons te concentreren op de vraag hoe muziek kan worden beschouwd als transitioneel fenomeen, is het goed om hier eerst de therapeutische driehoek present te stellen omdat het beeld van deze driehoek verhelderend kan werken bij het beantwoorden van de vraag. In de therapeutische driehoek verbeelden de therapeut, de cliënt en het medium elk een punt van de driehoek. Bij het werken in of met het medium, in dit geval muziek, wordt door de therapeut bewust gebruik gemaakt van de verschijnselen 'overdracht' en 'tegenoverdracht', terwijl de cliënt zich van deze processen niet bewust is. Het proces speelt zich af in de driehoek, in de wisselwerking tussen de drie hoeken die worden vertegenwoordigd door het medium (muziek), de cliënt en de therapeut.

In actieve muziektherapie, waarbij door cliënt en therapeut wordt gewerkt 'in' het medium muziek (waarbij de verbale component slechts een bijrol speelt), kan muziek worden opgevat als transitioneel fenomeen. De voortgebrachte muziek vormt hierbij het verschijnsel, het proces wordt gevormd door een interactie van verschillende factoren: de gevoelens van de cliënt, de reactie van de therapeut, het instrument, de lichamelijke reactie enzovoort. De cliënt wordt aangemoedigd om in het maken van muziek de eigen gevoelens tot uitdrukking te brengen, en anderzijds maakt muziek deel uit van de externe realiteit doordat de muziektherapeut in de muziek reageert op de muzikale expressie van de cliënt. Op die manier komt een wisselwerking tot stand in de therapeutische driehoek en ontstaat middels de muziek

---

114 D.W. Winnicott, *Playing and reality*, 11.

115 J.H.M. Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, 50.

een gedeelde realiteit, waarbij wordt geëxperimenteerd en gespeeld met enerzijds de innerlijke gevoelens van de cliënt en anderzijds de (mogelijk frustrerende) externe realiteit die wordt gevormd door onder andere de muzikale reactie van de muziektherapeut. In deze speelruimte kunnen verborgen gevoelens tot uitdrukking worden gebracht en kan worden gereageerd op de reactie zoals die komt uit de externe realiteit.

In de receptieve vorm van muziektherapie wordt door cliënt en therapeut gewerkt 'met' het medium muziek, waarbij de verbale doorwerking een belangrijke rol speelt. Bij de receptieve vorm van muziektherapie wordt vooral associatief geluisterd naar bestaande muziek. Ook in deze vorm van muziektherapie kan muziek worden opgevat als een transitioneel fenomeen, waarbij de gehoorde muziek het verschijnsel vormt, en de wisselwerking van emotionele, lichamelijke en/of verbale reacties tussen therapeut en cliënt en de beluisterde muziek kan worden opgevat als proces. De bestaande muziek die wordt beluisterd heeft een duidelijk externe component. De muziek is gecomponeerd, is opgenomen, is een vaststaande compositie die niet kan worden veranderd. Anderzijds heeft de muziek een innerlijke component doordat de muziek middels associatie door de cliënt wordt toegeëigend. In het proces van associatie verbindt de cliënt het innerlijk (eigen gevoelens, eigen biografie, fysiologie en neurologie) met de externe realiteit van de muziek. In de associatie is de paradox van muziek als transitioneel fenomeen terug te vinden. In bestaande muziek herkennen mensen hun eigen verhaal. Muziek geeft mogelijkheden om de eigen werkelijkheid op een nieuwe manier te zien. Het experimenteren en spelen met het associatief luisteren naar bestaande muziek geeft de cliënt de mogelijkheid zich als individu op een andere of nieuwe wijze te verhouden tot de externe realiteit. De muziek kan in die zin als transitioneel fenomeen worden beschouwd, zolang er een interactie bestaat tussen de innerlijke beleving van de cliënt en de extern aangereikte muziek. In vergelijking tot de actieve muziektherapie is de handelingscomponent bij receptieve muziektherapie van ondergeschikt belang, en ontstaat de gedeelde realiteit niet in de muziek maar naar aanleiding van de muziek in de emotionele, lichamelijke en verbale doorwerking. In de therapeutische driehoek wordt de derde punt dan ook verbeeld door de muziek en het door de muziek opgeroepen associatiemateriaal. In de therapeutische doorwerking speelt verbeelding een belangrijke rol, in de zin dat subjectieve eigenschappen worden toegedicht aan de objectieve werkelijkheid.

Muziek en het gebruik van muziek kan worden opgevat als transitioneel fenomeen zolang de elementen van de paradox (het fenomeen heeft zowel objectieve 'gegeven'

eigenschappen, als subjectieve 'toegedichte of gemaakte' eigenschappen) aanwezig zijn. Waar deze elementen niet gelijktijdig aanwezig zijn, kan muziek niet worden opgevat als transitioneel fenomeen.

§ 4.2.2 Transitioneel fenomeen en geestelijke verzorging

Volgens Mooren kan het object van geestelijke verzorging worden beschouwd als het 'geestelijk functioneren' van de cliënt. Waar muziek als middel wordt ingezet in muziektherapie en kan worden beschouwd als transitioneel fenomeen, kent geestelijke verzorging niet een dergelijk eenduidig middel. In paragraaf 4.1.2 werd duidelijk dat godsdienst van oudsher het primair referentiekader sterk heeft gekleurd, maar dat godsdienst ook als transitioneel fenomeen kan worden opgevat.¹¹⁶

Aangezien 'geestelijk functioneren' niet alleen godsdienst betreft, maar alle levensbeschouwingen, religieus of niet religieus, godsdienstig of niet godsdienstig, is het zinvol om te onderzoeken of er een omvattender object kan worden gevonden wat als transitioneel fenomeen kan dienen binnen geestelijke verzorging. Aangezien de term spiritualiteit omvattend kan worden opgevat, zowel godsdienstig als niet godsdienstig, zowel religieus als niet-religieus, zal worden onderzocht of spiritualiteit kan worden opgevat als transitioneel fenomeen, en daarmee als middel bij geestelijke verzorging.

In hoofdstuk één refereerde ik aan een spreken over spiritualiteit waarin de term 'ruach' werd gebruikt, welke ik hier nog eens herhaal: *In zijn krachtig in- en uitgaan duidt ruach alles aan wat de mens van binnenuit bezielt en van buitenaf beweegt.*¹¹⁷ Zoals eveneens in hoofdstuk één is weergegeven, wordt in de definitie van spiritualiteit gesproken over vier factoren: de menselijke persoon zelf, inspiratie van buitenaf, tijdgeest en inoefening. Deze factoren samen (in wisselwerking met elkaar) kunnen worden opgevat als een proces. Om te kunnen spreken van een transitioneel fenomeen is een verschijnsel waarmee kan worden gespeeld (zoals muziek dat is bij muziektherapie) naast het proces een vereiste. Om iets te kunnen zeggen over spiritualiteit in relatie tot transitioneel fenomeen, voeg ik daarom een vijfde factor toe. Hiervoor ga ik eerst te rade van de beroepsstandaard van de VGVZ. In de verklarende tekst bij deze beroepsstandaard wordt in het kader van de term spiritualiteit onder

---

116 Zie bijvoorbeeld D.W. Winnicott, *Playing and reality*, 15; T.H. Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen'; P.E. Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*.

117 Gerben Heitink, 'Spiritualiteit', in: J.J.A. Doolaard red., *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen* (Kampen 1996) 841-848, aldaar 842.

andere gesproken over 'bronnen van inspiratie'.¹¹⁸ In bronnen van inspiratie krijgt *ruach* tastbaar gestalte in het hier en nu. Voorbeelden van bronnen van inspiratie zijn mystieke teksten, rituelen, maar ook muziek kan worden gezien als bron van inspiratie. In de wisselwerking tussen het zelf (in woorden van Winnicott, het innerlijk) en de van buiten komende inspiratie (in woorden van Winnicott, de externe realiteit), vinden beide polen elkaar in bronnen van inspiratie. Middels deze bronnen van inspiratie kan iemand spelenderwijs en op creatieve wijze experimenteren met de verhouding tussen het zelf, ingebed in de eigen biografie, en de externe realiteit van de inspiratie. Een bron van inspiratie kan daarom worden opgevat als transitioneel fenomeen. De factor tijdgeest bepaalt onder andere hoe het individu taal geeft aan inspiratie en welke bronnen toegankelijk zijn. De factor inoefening speelt een rol in de mate en manier waarop de persoon omgaat met de bronnen. Het proces van (om)vorming, zoals spiritualiteit wordt geduid door Steggink en Waaijman, samen met bronnen van inspiratie, als verschijning, kunnen mijns inziens worden aangeduid als transitioneel fenomeen, waarin de paradox naar voren komt van het 'gegeven' zijn en daarmee de objectiviteit in zich draagt van de externe inspiratie, en tegelijk het 'gemaakt' zijn doordat het individu vanuit eigen denken, voelen en handelen subjectieve kenmerken toedicht aan het object, de bron van inspiratie.

Eén van de bronnen van inspiratie, beschouwd als transitioneel fenomeen, zou muziek kunnen zijn. Op welke manier muziek een rol kan spelen bij begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving en spiritualiteit, vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

---

118 www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf, 'Verklarende tekst bij de beroepsstandaard' 12 juli 2002.

5 Muziek en geestelijke verzorging

In dit hoofdstuk worden geestelijke verzorging en muziek met elkaar in verband gebracht. Dit wordt gedaan vanuit twee verschillende perspectieven, het psychologisch en het spiritueel perspectief. Deze perspectieven zijn afgeleid van wat Mooren noemt de objecten van geestelijke verzorging en psychotherapie. Mooren geeft hij aan dat psychotherapie zich primair richt op een partiële bestaanswerkelijkheid (benoemd als 'psychisch functioneren'), terwijl geestelijke verzorging zich primair richt op een omvattender bestaanswerkelijkheid (benoemd als 'geestelijk functioneren').¹¹⁹ Door even terug te keren naar de kinderen op het strand zullen deze termen nader worden toegelicht.

§ 5.1 Muziek en geestelijke verzorging bekeken vanuit psychologisch perspectief

We keren nog even terug naar de twee kinderen op het strand. Beide kinderen zijn daar op dat kleine stukje aarde terechtgekomen vanuit de eindeloze wereld, en gaan straks weer verder in de eindeloze wereld. Zoals ze daar spelen op dat kleine stukje aarde, nemen zij zelf ook een eindeloze wereld met zich mee in de zin van hun eigen biografie, dat alle aspecten van hun persoonlijke bestaan omvat: gebeurtenissen, belangrijke personen, waardegebieden, karakter, gezondheid, ziekte, angsten, depressies, vrolijkheid, enzovoort. Binnen de speelruimte spelen zij met het zand, maar tegelijkertijd nemen zij de eigen autobiografische werelden mee in het spel. In het spel overlappen de cirkels van innerlijk beleven en externe realiteit elkaar voortdurend. In het samenspel tussen fantasie en realiteit ontstaat verbeelding. Verbeelding kan de externe realiteit niet veranderen, maar wel de houding die je tegenover die gebeurtenis inneemt. Het zand vormt het transitioneel fenomeen, middels het spel kan de verhouding tussen innerlijke beleving en externe realiteit worden beïnvloed.

Zoals al eerder is opgemerkt (paragraaf 4.1.2), betoogt Winnicott dat zolang een mens op creatieve wijze de subjectieve werkelijkheid kan verbinden met de objectieve werkelijkheid, dat die mens zin ervaart aan het leven. Wanneer die verbinding niet meer kan worden gemaakt, resten gevoelens van zinloosheid, isolement en schizoïde leegheid.¹²⁰ Vanuit psychologisch perspectief kan worden gezegd dat een mens zin ervaart zolang hij continuïteit en samenhang in het eigen leven ervaart en dat hij zich voldoende positief verhoudt tot zijn

---

119 J.H.M. Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, 36, 50.

120 T.H. Zock 'Godsdienst als transitioneel fenomeen', 38-39.

eigen biografie.¹²¹ Wanneer er onvoldoende continuïteit en samenhang wordt ervaren tussen het innerlijk beleven en de externe realiteit, in dit geval opgevat als de eigen biografie, ontstaan problemen met zinbeleving. Door de aandacht te richten op dit afgebakend aspect van het menselijk bestaan ('psychisch functioneren') kan worden gesproken van gerichtheid op een partiële bestaanswerkelijkheid. Vanuit dit psychologisch perspectief zal worden bekeken op welke wijze muziek een rol kan spelen in geestelijke verzorging. In eerste instantie wordt hierbij de aandacht gericht op de receptieve vorm van muziekgebruik, vervolgens op de actieve vorm van muziekgebruik.

§ 5.1.1 Receptief muziekgebruik en geestelijke verzorging

Muziek kan mogelijk behulpzaam zijn in de begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving, bekeken vanuit psychologisch perspectief. Op welke wijze de kennis opgedaan bij muziektherapie hier aan bij kan dragen vormt het onderwerp van deze paragraaf. Voorafgaand aan deze bespreking moeten enkele opmerkingen worden gemaakt over muziekgebruik door een geestelijk verzorger. Aangezien van een geestelijk verzorger niet kan worden verwacht dat zij of hij ook muzikaal onderlegd is ga ik er vanuit dat de geestelijk verzorger in principe vooral werkt met bestaande muziek (receptief muziekgebruik). Daarnaast moet een opmerking worden gemaakt over tekst in muziek. Volgens Smeijsters wordt binnen muziektherapie het gebruik van gezongen muziek beperkt gebruikt omdat tekst niet abstract genoeg is.¹²² Hierbij moet echter wel worden opgemerkt dat de visie zoals Smeijsters voorstaat niet helemaal overeenkomt met de praktijk van muziektherapeuten. Veel muziektherapeuten hanteren in de praktijk minder strikte grenzen dan Smeijsters voorstaat. Het gebruik van gezongen tekst komt bij veel muziektherapeuten dan ook wel voor. In de context van geestelijke verzorging zou tekst wellicht een belangrijke rol kunnen spelen. Juist omdat geestelijke verzorging veelal werkt met verbale uitdrukking kan gezongen muziek (tekst) evenals poëzie een goede ingang bieden in de ontmoeting tussen cliënt en geestelijk verzorger.

De vraag naar de rol van muziek in begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving en spiritualiteit, bekeken vanuit psychologisch perspectief, zal worden beantwoord aan de hand van het fenomeen *reminiscentie*: het in stilte of hardop memoreren van eerdere ervaringen. Waarom *reminiscentie* hier is gekozen wordt in onderstaande eerst uitgelegd.

---

121 Ernst Bohlmeijer, 'Herinneringen, levensverhalen en gezondheid' in: E. Bohlmeijer, L. Mies en G. Westerhof red. *De betekenis van levensverhalen* (Houten 2007) 29-39, aldaar 29-30.

122 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 120.

Reminiscentie speelt een belangrijke rol in het begeleiden en de hulpverlening bij zingeving. Ernst Bohlmeijer onderscheidt in het boek *De betekenis van levensverhalen* positieve en negatieve reminiscentie. Positieve reminiscentie wordt opgevat als het ophalen van herinneringen die er toe bijdragen dat we continuïteit en samenhang in ons leven ervaren. Dit zijn bijvoorbeeld herinneringen aan belangrijke personen, herinneringen die van betekenis zijn voor de plek die we in de samenleving innemen, en herinneringen aan krachtige momenten, die helpen om te gaan met moeilijke gebeurtenissen in het hier en nu. Negatieve reminiscentie zijn negatieve ervaringen uit het verleden die van invloed blijven op het leven van hier en nu. Wat ooit is meegemaakt verklaart de huidige ellende, negatieve herinneringen houden huidige bitterheid in stand.¹²³ Reminiscentie bepaalt voor een belangrijk deel hoe een mens zich verhoudt tot zijn eigen leven. Dit is weer van belang in het kader van zingeving. Zingeving kan immers, zoals al eerder aangehaald, worden opgevat als het continue proces waarin ieder mens, in interactie met de eigen omgeving, betekenis geeft aan het (eigen) leven.¹²⁴ Hoe iemand het eigen leven waardeert of er betekenis aan geeft is niet zozeer afhankelijk van negatieve of positieve gebeurtenissen die in de loop van het leven passeren, maar vooral van de manier waarop men zich verhoudt tot die positieve en negatieve gebeurtenissen en herinneringen. Dit vormt mijns inziens een belangrijk uitgangspunt voor geestelijke verzorging. Een geestelijk verzorger kan de feiten van het leven niet veranderen, wel kan hij mensen helpen om, wanneer nodig, zich op een andere wijze te verhouden tot bepaalde feiten (van heden of verleden), opdat het huidige leven zinvoller kan worden ervaren. Om met een oude wijsheid te spreken : *Het is niet te voorkomen dat vogels van droefheid landen op onze schouders. wél is te voorkomen dat zij nesten bouwen in ons haar.* Hiervoor is nodig dat herinneringen (uit verleden) of gebeurtenissen (in het heden) worden opgeroepen en onder de aandacht worden gebracht, maar ook dat herinneringen en gebeurtenissen in feite opnieuw worden beleefd. Hoe iemand zich verhoudt tot een herinnering of gebeurtenis, wordt deels bepaald door het gevoel dat die herinnering of gebeurtenis oproept. Associatief luisteren naar muziek, zoals beschreven in de methodiek van receptieve muziektherapie, zou hier een goede bijdrage aan kunnen leveren.

Middels associatief luisteren worden, op een gerichte manier, herinneringen of gebeurtenissen opgeroepen, waarbij het gevoel een belangrijke rol speelt. Door het luisteren

---

123 Ernst Bohlmeijer, 'Herinneringen, levensverhalen en gezondheid', 29-30.

124 www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf, 'Beroepsstandaard VGVZ', 02 juli 2012.

naar muziek wordt vooral de gevoelslaag aangesproken. Wanneer vervolgens de opgeroepen herinnering of gebeurtenis verbaal wordt verkend (middels symbool, adjectief en anekdote), spreekt de luisteraar vooral *vanuit* het gevoel en niet *over* het gevoel. Door het oproepen van herinneringen en gebeurtenissen en het bijbehorende gevoel, biedt dit openingen om op het gevoelsniveau de herinnering of gebeurtenis opnieuw te beleven. De geestelijk verzorger kan op die manier meegaan in de emotionele laag en de cliënt helpen de herinnering of gebeurtenis opnieuw te verkennen, waardoor mogelijk de manier waarop de cliënt zich verhoudt tot die herinnering of gebeurtenis kan worden gewijzigd. De meerwaarde van associatief luisteren naar muziek ligt vooral in de mogelijkheid om via de *emotielaa*g herinneringen of gebeurtenissen op te roepen, waardoor door cliënt en geestelijk verzorger vanuit de emotie verder kan worden gesproken in plaats van dat over emoties, en daarmee in feite in de derde persoon, over zichzelf wordt gesproken.

Als voorbeeld van muziekgebruik in geestelijke verzorging, vanuit psychologisch perspectief, wordt het lied 'Bridge over troubled water' hier besproken. Alvorens deze uitwerking te lezen is het zinvol om de muziek eerst te beluisteren (bijvoorbeeld via: www.youtube.com/watch?v=GYKJuDxYr3I). De tekst van het lied is afgedrukt op pagina 2 van deze scriptie.

Het lied *Bridge over troubled water*, gezongen door Paul Simon en Art Garfunkel in Central Park New York, kan worden opgevat als een transitioneel fenomeen. De muziek (het verschijnsel) is een extern gegeven, het is geschreven en vervolgens gezongen op een bepaalde plek en op een bepaalde tijd. Door er weer naar te luisteren (middels CD of internet), komt het als extern object naar ons toe, maar wordt het tegelijkertijd door ons toegeëigend doordat we vanuit onze eigen biografie, en vanuit onze huidige gemoedstoestand, subjectieve eigenschappen toekennen aan het lied (proces). Het lied heeft een eigen realiteit, vormgegeven door muzikale parameters en tekst, maar de realiteit wordt gedeelde realiteit doordat we ons emotioneel en cognitief herkennen in de muziek en in de tekst. Het lied begint muzikaal ingetogen en roept in tekst en muziek een beeld op van een mens onder moeilijke omstandigheden. Een beeld dat herinneringen op kan roepen uit eigen biografie. Door de intensiteit van de muziek (ingetogen), wordt de herinnering omgeven door bepaalde emoties. Het refrein van het lied, ('I will lay me down, like a bridge over troubled water'), roept herinneringen op die worden verbonden met mensen, situaties of waardegebieden die staan voor hoop. In de loop van het lied verandert de intensiteit van de muziek van ingetogen naar

krachtig en uiteindelijk uitbundig. De tekst spreekt van kracht ('Your time has come to shine, All your dreams are on their way'). Deze elementen, uitgedrukt in muziek en tekst roepen krachtige en hoopvolle herinneringen op. Door het luisteren naar het lied kunnen verschillende herinneringen worden opgeroepen, welke niet alleen cognitief worden geduid, maar ook emotioneel worden ervaren. De emotionele betrokkenheid op de cognitieve herinnering biedt een goed uitgangspunt om vanuit de emotionele laag de herinneringen te verkennen middels verbale en nonverbale uitwerking.

In de methodiek van receptief muziekgebruik, zoals beschreven door Smeijsters, wordt een belangrijke rol toebedeeld aan de verbale doorwerking. Geestelijk verzorgers hebben echter juist vaak te maken met cliënten wiens verbale vermogens ernstig zijn verminderd, zoals bijvoorbeeld in psychogeriatric, verstandelijk gehandicaptenzorg en psychiatrie. Voor deze cliënten is het vaak moeilijk om gevoelens te verwoorden. Binnen de muziektherapie zijn werkvormen ontwikkeld waarbij gebruik wordt gemaakt van visuele middelen, waardoor ook non-verbaal gevoelens kunnen worden weergegeven.¹²⁵ Deze werkvormen zouden ook van belang kunnen zijn voor geestelijke verzorging.

Uit bovenstaande kan worden geconcludeerd dat het model van receptieve muziektherapie mogelijk goed aansluit bij het werk van geestelijke verzorging, hoewel daar wel enkele kanttekeningen bij moeten worden gemaakt. Een muziektherapeut is expert op het gebied van muziek en heeft onder andere kennis van de relatie tussen verschillende soorten muziek(fragmenten) en waardegebieden, een geestelijk verzorger heeft die kennis in principe niet (uitzonderingen daar gelaten). Een samenwerking tussen geestelijk verzorger en muziektherapeut zou in dit opzicht, mijns inziens, de meest wenselijke situatie zijn. Irik en Maijer hebben met hun methodiek zoals gepresenteerd in *Sprekende handen* hiervoor een mooie aanzet gegeven.¹²⁶ Wanneer een geestelijk verzorger zelfstandig gebruik wil maken van de methodiek van receptieve muziektherapie zou hij zich hier verder in moeten scholen. Een alternatief is om vanuit het vakgebied geestelijke verzorging een methodiek te ontwikkelen waarbij gebruik wordt gemaakt van elementen zoals aanwezig in de methodiek van receptieve muziektherapie.

---

125 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 126.

126 Paula Irik en Irene Maijer, *Sprekende handen*.

§ 5.1.2 Actief muziekgebruik en geestelijke verzorging

Actieve muziektherapie is het specifieke domein van de muziektherapeut, waarbij de interactie tussen muziektherapeut en cliënt van wezenlijk belang is voor het proces. Als methodiek zie ik, als geestelijk verzorger, geen duidelijke aanknopingspunten met geestelijke verzorging, en ook geen mogelijkheden tot samenwerking tussen geestelijke verzorging en muziektherapie. Hierbij moet echter opnieuw een nuancering worden aangebracht ten aanzien van de visie van Smeijsters, die als uitgangspunt is genomen voor deze scriptie. De praktijk blijkt namelijk minder strikt te zijn dan de tekst in hoofdstuk drie doet vermoeden.¹²⁷ Ook ten opzichte van de praktijk van geestelijke verzorging is een nuancering op zijn plek. Waar ik uitga van het feit dat een geestelijk verzorger niet geschoold is in muziek en daardoor enkel gebruik kan maken van bestaande muziek, wordt door veel geestelijk verzorgers wel degelijk actief gebruik gemaakt van muziek middels zingen of eenvoudige instrumenten. Deze scriptie heeft als doel om een theoretische onderbouwing te geven voor de rol die muziek kan spelen in geestelijke verzorging. Omwille van de helderheid van deze onderbouwing houd ik vast aan de strikte scheiding, waarbij ik me realiseer dat de praktijk minder strikt is dan de theorie.

Het onderliggende theoretische model van het analoog-proces (onder andere het concept van kernbewustzijn en kernzelf zoals ontwikkeld door Damasio) zou een belangwekkende theorie kunnen vormen voor geestelijke verzorging, vanwege het belang van gevoel in relatie tot bewustzijn. Damasio heeft de aandacht binnen neuropsychologie weten te vestigen op de rol van emotie in bewustzijn, nadat dit vakgebied lange tijd werd gedomineerd door de rol van cognitie.¹²⁸ Juist binnen geestelijke verzorging waar de rol van emotie een belangrijke plek inneemt in de communicatie, kunnen zijn ideeën en concepten, mijns inziens, een bijdrage leveren aan het vakgebied geestelijke verzorging. Op deze plek zal hier verder niet op in worden gegaan, ik noem het slechts als mogelijke aanzet voor een eventueel volgende scriptie.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat muziek, vanuit psychologisch perspectief (zoals bovenaan deze paragraaf nader is gespecificeerd als de houding van het zelf ten opzichte van de eigen biografie) een rol kan spelen in geestelijke verzorging, waarbij aansluiting kan worden gevonden bij de methodiek van receptieve muziektherapie. In de

---

¹²⁷ Aldus Annemieke Dekker, geestelijk verzorger en muziektherapeut.

¹²⁸ www.nybooks.com.proxy-ub.rug.nl/articles/archives/2004/jun/24/minding-the-brain/, Ian Hacking 'Minding the brain', boek recensie: Antonio Damasio *Looking for Spinoza, joy, sorrow and the feeling brain*, 30 juli 2012.

volgende paragraaf zal de rol van muziek in geestelijke verzorging worden belicht vanuit spiritueel perspectief. Eerst zal deze term nader worden toegelicht door nog één keer terug te keren naar de kinderen op het strand.

§ 5.2 *Muziek en geestelijke verzorging bekeken vanuit spiritueel perspectief*

We aanschouwen nog één keer de kinderen zoals zij daar spelen op het strand. Zij zitten op hun stukje aarde, maar zijn zich bewust van de wereld om zich heen: de eindeloze werelden van zee en zand. Hoewel alle aandacht is gericht op het zandkasteel, is er het besef dat de wereld oneindig veel groter is dan het stukje aarde waarop zij zitten, dat zij onlosmakelijk deel uitmaken van de eindeloze wereld en hier mee in verbinding staan. Dit besef is moeilijk in woorden te vatten, maar is van wezenlijk belang voor het ervaren van zin van leven.

Zoals al enkele malen is gezegd, hecht Winnicott groot belang aan de creatieve wijze waarop een mens de subjectieve werkelijkheid kan verbinden met de objectieve werkelijkheid. Wanneer die verbinding niet meer kan worden gemaakt, komt zinbeleving in het gedrang.¹²⁹ In spiritueel perspectief betekent dit, volgens de definitie van Waaijman en Steggink, dat de mens verbinding kan maken tussen het eigen zelf en de van buiten komende inspiratie.¹³⁰ Van buiten komende inspiratie kan alles zijn wat iemand zelf als waardevol beleeft, waar men kracht en moed uit put om ook onder moeilijke omstandigheden de draad van het leven weer op te pakken.¹³¹ Door de aandacht te richten op dit omvattende aspect van het menselijk bestaan (door Mooren betiteld als 'geestelijk functioneren') kan worden gesproken van gerichtheid op een omvattende bestaanswerkelijkheid.¹³² Deze gerichtheid noem ik hier spiritueel perspectief.

§ 5.2.1 Muziek als bron van inspiratie

In paragraaf 4.2.2 werd betoogd dat een bron van inspiratie kan worden opgevat als transitioneel fenomeen en dat muziek kan worden beschouwd als bron van inspiratie. Een bron van inspiratie, opgevat als transitioneel fenomeen, verenigt de elementen van de inmiddels welbekende paradox in zich. Enerzijds bevat deze objectieve eigenschappen van de externe spiritualiteit, anderzijds wordt aan deze subjectieve eigenschappen toegedicht. In de

---

129 D.W. Winnicott, *Playing and reality*, 76-77.

130 Otger Steggink en Kees Waaijman, *Spiritualiteit en Mystiek*, 79-108.

131 Gerben Heitink, 'Spiritualiteit', 842.

132 J.H.M. Mooren, *Geestelijke verzorging en psychotherapie*, 36, 50.

bron van inspiratie krijgt *ruach* gestalte in het hier en nu. In die zin kan worden gezegd dat in muziek *ruach* gestalte krijgt in het hier en nu.

Deze uitspraak wordt bevestigd wanneer we te rade gaan bij componisten, muziekbeoefenaars en muziekluisteraars. Het boek *The spiritual significance of music* bergt een groot aantal interviews van muziekliefhebbers van allerlei pluimage, rondom de vraag *what do you believe is the spiritual significance of music?* Op veel verschillende manieren wordt door de componisten, muziekbeoefenaars en muziekliefhebbers een verbinding gelegd tussen muziek en spiritualiteit. Enkele uitspraken illustreren dit: 'Muziek bedenk je niet, muziek ontstaat pas wanneer je stopt met denken, het wordt je gegeven.', 'Muziek doet je herinneren aan het grote geheel waar je deel van bent.', 'Muziek spreekt de taal van de ziel.'¹³³ Muziek en spiritualiteit lijken hand in hand te gaan. Dit vermoeden wordt sinds mensenheugenis gevoed door ervaringen die mensen opdoen met muziek, maar een wetenschappelijke onderbouwing is hier moeilijk voor te vinden. Het tractatus theologico-musicalis met de titel *Is God muzikaal?* wordt (zoals op de achterflap van het boekje wordt weergegeven) dan ook als pionierswerk gezien in het vrijwel nog onontgonnen terrein van spiritualiteit en muziek. Kox onderzoekt middels dit tractatus op gedegen wijze de relatie tussen muziek en mystiek, waarbij hij raakvlakken tussen muziek en mystiek gewaar wordt in de stilte en het onzegbare.¹³⁴ Muziek verwijst, net als mystiek, naar een andere werkelijkheid, een ons overstijgende werkelijkheid, dankzij symboliek en analogie,¹³⁵ maar vereist van de luisteraar een toegankelijke (door Kox aangeduid als speculatieve) geest.¹³⁶ Muziek komt weliswaar van buitenaf maar zij is tegelijkertijd een weerklank van wat in mij aanwezig is.¹³⁷ Deze bevindingen komen overeen met de paradox die maakt dat een fenomeen als transitioneel fenomeen kan worden opgevat. Kox is met name gericht op klassieke muziek, maar mijns inziens kunnen in principe alle soorten muziek worden gezien als bron van inspiratie, waarbij als voorwaarde geldt dat de luisteraar affiniteit heeft met het gebruikte muziekgenre.

In de context van geestelijke verzorging speelt de verbinding met de van buiten komende inspiratie een belangrijke rol in het proces van begeleiding en hulpverlening bij

---

133 Justin St Vincent, *The spiritual significance of music*, 3, 8, 13.

134 Wil Kox, *Is God muzikaal?* (Budel 2003) 102.

135 Ibidem 97.

136 Ibidem 81.

137 Ibidem 95.

zinggeving en spiritualiteit. Door naar muziek te luisteren kan iemand zich mogelijk opnieuw verbonden voelen met het de van buiten komende inspiratie wat een bijdrage kan leveren aan het ervaren van zin.

Nogmaals wordt het lied *Bridge over troubled water* present gesteld, dit keer vanuit het spiritueel perspectief. Het lied *Bridge over troubled water*, gezongen door Paul Simon en Art Garfunkel in Central Park New York, kan opnieuw worden opgevat als een transitioneel fenomeen, maar dit keer in de zin van 'bron van inspiratie'. Het luisteren naar *Bridge over troubled water* roept niet alleen herinneringen op vanuit eigen biografie, het verbindt ook het zelf van de mens met de hem omringende en hem overstijgende werkelijkheid. De muziek en de tekst nemen ons mee naar een andere werkelijkheid. Ten eerste naar de ons omringende werkelijkheid gesymboliseerd door de duizenden mensen in Central Park, New York. Middels de muziek komt een gevoel van verbondenheid tot uitdrukking. Ten tweede neemt de muziek ons mee naar een werkelijkheid die van doen heeft met de ervaring van universaliteit. De muziek en de tekst verwijzen naar een universeel menselijk gegeven van het omgaan met moeilijke situaties. Ten derde verwijst de muziek en de tekst naar een ons overstijgende werkelijkheid, symbolisch verwoord als 'Sail on Silver Girl, Sail on by, Your time has come to shine, All your dreams are on their way'. De muziek, die bij deze tekst krachtig en virtuoos is, versterkt de emotionele verbondenheid met de transcendente werkelijkheid. De muziek en de tekst doen herinneren aan een groter geheel waar we onlosmakelijk mee verbonden zijn. Deze verbondenheid, het ervaren van 'krachtig in- en uitgaan' kan deels worden verklaard door de opvatting dat muziek en spiritualiteit met elkaar verbonden zijn en deels door de symbolische en metaforische werking van de tekst. Muziek kan worden opgevat als brug tussen mijzelf en het mij overstijgende.

§ 5.2.2 Werking van muziek

Vanuit spiritueel perspectief bekeken sluit de rol die muziek speelt in geestelijke verzorging niet goed aan bij de methodieken van muziektherapie zoals deze zijn beschreven in hoofdstuk drie. Het object van muziektherapie, opgevat als vorm van psychotherapie, werd immers beschouwd als 'psychisch functioneren' van de cliënt waarmee de muziektherapie gericht is op een partiële bestaanswerkelijkheid. Het spiritueel perspectief gaat juist uit van gerichtheid op een omvattende bestaanswerkelijkheid. Hoewel methodieken van muziektherapie niet zozeer

aansluiten bij de rol die muziek speelt in geestelijke verzorging, bekeken vanuit spiritueel perspectief, kan wel te rade worden gegaan bij het vakgebied van muziektherapie voor wat betreft de werking van muziek. In paragraaf 3.3 zijn een aantal functies benoemd die in algemeenheid iets zeggen over de werking van muziek. Hier volgt een korte verkenning van de werking van muziek, die verhelderend kan zijn in het begrijpen van de rol die muziek speelt in geestelijke verzorging, bekeken vanuit spiritueel perspectief.

Enkele functies van muziek die in dit opzicht van belang zijn en hieronder verder worden toegelicht, zijn: de symbolische werking, associatie, analogie en de invloed van muziek op neurologische en fysiologische processen. Muziek als symbool verwijst naar een andere werkelijkheid, maar bezit niet directe kenmerken van die andere werkelijkheid.¹³⁸ Vanuit spiritueel perspectief gezien kan muziek een transcendente werkelijkheid symboliseren. Bij associatie gaat het om het oproepen van beelden, gedachten en gevoelens die niet bij voorbaat vastliggen.¹³⁹ Associatie is persoonlijk in de zin dat, hoewel muziek van buitenaf komt, zij tegelijkertijd een weerklank is van wat in mij aanwezig is.¹⁴⁰ Bij analogie wordt uitgegaan van het idee dat muzikale en psychologische parameters parallellen met elkaar vertonen. Er is sprake van analogie wanneer je in de muziek hoort hoe mensen denken, voelen en handelen, en andersom dat je in de muziek je eigen denken, voelen en handelen ervaart. Door het luisteren naar of het maken van muziek kan iemand zich met de muziek vereenzelvigen waardoor de mens zich letterlijk in het medium bevindt. Dankzij deze vereenzelving wordt de verbondenheid tussen enerzijds het zelf en anderzijds het ons overstijgende aan den lijve ervaren. Hierbij sluit aan dat het luisteren en het maken van muziek gepaard gaat met neurologische en fysiologische reacties. Dit kan op twee manieren worden verklaard: (1) muziek brengt beleving met zich mee, wat leidt tot neurologische en fysiologische reacties, (2) muziek is direct van invloed (buiten de beleving om) op bepaalde hersengebieden. Enkele voorbeelden zijn: muziek kan, middels invloed op hersengolven, leiden tot ontspanning of stimulering; muziek kan de productie van stresshormonen verminderen; muziek kan de bloeddruk verhogen of juist verlagen.¹⁴¹ Deze functie is van wezenlijk belang om de werking van muziek tot zijn recht te laten komen. Kox spreekt van

---

138 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 105.

139 Ibidem 106.

140 Wil Kox, *Is God muzikaal?*, 95.

141 Henk Smeijsters, *Handboek muziektherapie*, 105-111.

een speculatieve geest,¹⁴² heel kort door de bocht gezegd: het open staan voor verwondering. Hiervoor is een toegankelijke houding vereist die samenhangt met neurologische en fysiologische parameters. Of muziek wel of niet kan raken is afhankelijk van de gemoedstoestand van een persoon, tegelijkertijd heeft muziek invloed op gemoedstoestand middels fysiologische en neurologische processen.

Bovenstaande beschrijving is slechts zeer summier en ik leg het dan ook enkel neer bij wijze van illustratie en ter afsluiting van de verkenning van de manier waarop muziek een rol kan spelen in geestelijke verzorging, bekeken vanuit spiritueel perspectief.

§ 5.3 *Samenvatting*

In de hoofdstukken vier en vijf is getracht om alle ingrediënten, zoals neergelegd in de eerste drie hoofdstukken, met elkaar in verbinding te brengen. In paragraaf 4.1 is op basis van referentiekader en gerichtheid van muziektherapie en geestelijke verzorging een verband gelegd tussen beide disciplines en de theorie van Winnicott. In muziektherapie, werkend vanuit het primair referentiekader dat wordt gevormd door psycho(patho)logische kennis, kan de theorie van Winnicott functioneren als verklaringsmodel bij het muziek(psycho)therapeutisch proces. In geestelijke verzorging, werkend vanuit het primair referentiekader dat wordt gevormd door levensbeschouwing, is de theorie van Winnicott in verband gebracht met godsdienst en zingeving.

In paragraaf 4.2 is onderzocht of de middelen die worden gebruikt in muziektherapie en geestelijke verzorging kunnen worden opgevat als transitioneel fenomeen. In muziektherapie kan muziek en het gebruik van muziek, zowel receptief als actief, worden opgevat als transitioneel fenomeen. In geestelijke verzorging zijn echter minder eenduidige middelen voorhanden. Op basis van een definitie van spiritualiteit is daarom in eerste instantie onderzocht of een 'bron van inspiratie' kan dienen als middel in geestelijke verzorging. Vervolgens is aangetoond dat een bron van inspiratie kan worden opgevat als transitioneel fenomeen, en dat muziek als bron van inspiratie kan worden beschouwd.

In hoofdstuk vijf is tenslotte de rol van muziek in geestelijke verzorging onderzocht, waarbij op basis van de concepten partiële en omvattende bestaanswerkelijkheid, onderscheid is gemaakt tussen een psychologisch en een spiritueel perspectief. Vanuit psychologisch perspectief vindt geestelijke verzorging aansluiting bij de receptieve vorm van

---

¹⁴² Wil Kox, *Is God muzikaal?*, 81.

muziektherapie. Vanuit spiritueel perspectief wordt de rol die muziek speelt in geestelijke verzorging opgevat als bron van inspiratie.

In het volgende en laatste hoofdstuk kunnen op basis van voorgaande hoofdstukken conclusies worden getrokken en kan de hoofdvraag worden beantwoord. Tevens zullen de bevindingen middels een algemene discussie worden bediscussieerd en aanbevelingen worden gedaan voor een eventueel vervolg.

6 Slotbeschouwing

In dit laatste hoofdstuk wordt op basis van voorgaande informatie de hoofdvraag van deze scriptie beantwoord: *Op welke manier kan muziek een bijdrage leveren aan de hulpverlening aan en begeleiding van mensen bij zingeving en spiritualiteit?* Alvorens over te gaan tot het beantwoorden van de vraag is het zinvol om in herinnering te brengen en samen te vatten op welke wijze enkele termen uit deze hoofdvraag in de scriptie zijn gedeut. Deze termen zijn 'zingeving', 'spiritualiteit' en 'muziek'. Vervolgens komt de beantwoording van de hoofdvraag aan de orde. Tenslotte worden de conclusies weergegeven, gevolgd door een algemene discussie.

§ 6.1 *Zingeving, spiritualiteit en muziek*

In deze scriptie is *zingeving* gedefinieerd op basis van de verklarende tekst bij de beroepsstandaard van geestelijke verzorging (VGVZ) én op basis van de opvatting van zinbeleving zoals Winnicott deze heeft verwoord. Volgens de VGVZ wordt zingeving gedeut als het continue proces waarin ieder mens, in interactie met de eigen omgeving, betekenis geeft aan het (eigen) leven.¹⁴³ Winnicott beschrijft zinbeleving als het voortdurend op een creatieve wijze kunnen verbinden van de subjectieve werkelijkheid (het innerlijk) met de objectieve werkelijkheid (externe realiteit).¹⁴⁴ Het proces waarbij het innerlijk voortdurend in relatie wordt gebracht (blijft) met de externe realiteit staat in deze scriptie centraal wanneer wordt gesproken over zingeving.

Spiritualiteit is in deze scriptie beschouwd op basis van de definitie die Steggink en Waaijman van spiritualiteit hebben gegeven. Spiritualiteit wordt gezien als een proces dat zich afspeelt in onderlinge wisselwerking tussen enkele factoren. De spil van dit proces wordt gevormd door de wisselwerking tussen twee van deze factoren: het zelf en de van buiten komende inspiratie.¹⁴⁵ Op basis van deze definitie is de term 'bron van inspiratie' geïntroduceerd.

Muziek is in deze scriptie opgevat als transitioneel fenomeen. Een transitioneel fenomeen wordt enerzijds gekenmerkt door de combinatie van een verschijnsel (de muziek)

---

143 www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf, 'Verklarende tekst bij de beroepsstandaard geestelijke verzorging', 12 juli 2012.

144 D.W. Winnicott, *Playing and reality*, 76.

145 Idem.

en een proces (het spel waarbij de cirkels van innerlijke en externe realiteit met elkaar interacteren), en anderzijds door een paradox. Deze paradox wil zeggen dat het fenomeen zowel 'gegeven' is (objectieve eigenschappen bezit) als 'gemaakt' is (subjectieve eigenschappen worden toegekend aan het fenomeen). Muziek is grotendeels beschouwd vanuit de context van muziektherapie, waarbij muziekgebruik is belicht vanuit de receptieve muziektherapie en vanuit de actieve muziektherapie.

§ 6.2 Het belang van spel en speelruimte en de rol van muziek

Voorafgaand aan de vraag op welke manier muziek een rol kan spelen in de hulpverlening en begeleiding bij zingeving en spiritualiteit, werd de vraag gesteld wat het belang van spel en speelruimte is voor geestelijke verzorging. De kinderen op het strand toonden aan wat, in het licht van Winnicott, het belang is van spel en speelruimte. Het spel in geestelijke verzorging wordt voor een belangrijk deel bepaald door het vermogen tot verbeelding van zowel cliënt als geestelijk verzorger. Middels verbeelding ontstaat een spel waarbij de cirkels van innerlijke realiteit en de soms frustrerende externe realiteit met elkaar interacteren. Door verbeelding, het toekennen van subjectieve eigenschappen aan de objectieve werkelijkheid, kunnen nieuwe en onvoorziene mogelijkheden aan het licht komen, waardoor de cliënt zich mogelijk op een andere manier kan verhouden tot de externe realiteit. In dit spel van verbeelding is de ervaring van een gedeelde realiteit tussen cliënt en geestelijk verzorger van groot belang. Winnicott spreekt in dit geval van 'to live an experience together'. Vervolgens is gekeken of muziek een bijdrage kan leveren aan dit spel.

De vraag op welke wijze muziek een bijdrage kan leveren aan de hulpverlening aan en begeleiding van mensen bij zingeving en spiritualiteit is in hoofdstuk 5 bekeken vanuit twee perspectieven: het psychologisch perspectief en het spiritueel perspectief. In dit hoofdstuk is in feite ook al het antwoord gegeven op de hoofdvraag. Muziek kan een rol spelen in de hulpverlening aan en begeleiding van mensen bij zingeving en spiritualiteit doordat muziek op een zinvolle wijze kan worden ingezet bij reminiscentie (psychologisch perspectief) en als bron van inspiratie (spiritueel perspectief).

In het leven van alledag zijn beide perspectieven echter onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het is in therapeutisch opzicht mogelijk en noodzakelijk om de aandacht te richten op een van beide perspectieven, zoals muziektherapie zich bijvoorbeeld voornamelijk richt op het psychologisch perspectief. In de context van geestelijke verzorging bewegen beide

perspectieven zich echter vrijelijk door elkaar. Een geestelijk verzorger houdt zich bezig met het levensverhaal en de houding van de cliënt ten opzichte van zijn eigen leven, maar geestelijke verzorging ademt tevens nadrukkelijk de sfeer van spiritualiteit, of dit nu wel of niet religieus wordt geduid. Muziek heeft duidelijke raakvlakken met beide perspectieven. Muziek komt heel dichtbij in de zin dat het raakt aan emoties en herinneringen, aan het levensverhaal en alles wat daar mee samen hangt, maar muziek doet ook herinneren aan een groter geheel waar we deel van uitmaken. Muziek spreekt de taal van de ziel, die een gevoel van verbondenheid en spiritualiteit oproept. Muziek kan mijns inziens dan ook, juist dankzij deze verbindende factor tussen psychologisch en spiritueel perspectief, een belangrijke rol spelen in de hulpverlening aan en begeleiding van mensen bij zingeving en spiritualiteit.

§ 6.3 Conclusies en algemene discussie

De belangrijkste conclusies die uit deze studie kunnen worden getrokken zijn:

(1) Speelruimte, opgevat als transitionele ruimte, is van belang voor geestelijke verzorging, en verbeelding is een essentieel aspect van deze speelruimte. Het spel van de verbeelding, waarbij middels verbeelding wordt gespeeld met de overlappende cirkels van subjectieve werkelijkheid (innerlijk) en objectieve werkelijkheid (externe realiteit) is van belang omdat hierdoor ruimte ontstaat om zichzelf (opnieuw) op een creatieve wijze te verhouden tot de externe realiteit, wat zinbeleving ten goede komt.

(2) Muziek kan een bijdrage leveren aan hulpverlening aan en begeleiding van mensen bij zingeving en spiritualiteit. Vanuit psychologisch perspectief kan muziek helpen bij reminiscentie en het doorwerken van de opgeroepen herinneringen, gebeurtenissen en bijkomende emoties. Hierbij biedt receptief muziekgebruik een meerwaarde doordat middels muziek vooral vanuit de emotie kan worden gesproken. Vanuit spiritueel perspectief kan muziek als bron van inspiratie helpen om de verbinding tussen het zelf en de externe inspiratie te (her)ontdekken en te ervaren, wat van belang is voor het ervaren van zin.

Muziek en geestelijke verzorging zijn brede begrippen. Om iets te kunnen zeggen over de rol

van muziek in geestelijk verzorging zijn deze termen danig ingeperkt. Muziek is in deze scriptie vooral bekeken door de bril van de muziektherapeut, en daarbij is dan ook nog vooral de psychotherapeutische kleur van muziektherapie belicht. Nog specifiek, is vooral te rade gegaan bij de psycho-musicoloog Henk Smeijsters. Smeijsters mag worden beschouwd als een van de meest vooraanstaande personen die (mede) de ontwikkeling van vaktherapie, en in het bijzonder muziektherapie, in Nederland de afgelopen 25 jaar sterk heeft doen ontwikkelen.¹⁴⁶ Het gebruik van zijn handboeken creatieve therapie en muziektherapie en enkele aanvullende artikelen rondom muziektherapie hebben mijns inziens een goed beeld kunnen schetsen van de werking van muziek, hoewel in acht moet worden genomen dat dit beeld theoretisch en wellicht te strikt is in vergelijking tot de praktijk van veel muziektherapeuten.

Geestelijke verzorging is in deze scriptie bekeken op basis van de beroepsstandaard geestelijke verzorging, zoals gearticuleerd door de VGVZ. Hierbij zijn enkele termen uitgelicht, om een vergelijkende oriëntatie te schetsen in relatie tot muziektherapie. De articulatie van de VGVZ is gekozen omdat ik in deze scriptie de aandacht (hoewel niet zeer nadrukkelijk maar wel als achterliggende gedachte) heb gericht op geestelijke verzorging binnen zorginstellingen. Hierbij is tevens de aandacht gericht op het individuele contact tussen cliënt en geestelijk verzorger. Op deze wijze zijn zowel de termen muziek als geestelijke verzorging verengd tot hanteerbare begrippen. Dit betekent ook dat, wanneer de termen op een andere manier waren toegespitst, hier een geheel andere scriptie zou kunnen liggen en andere conclusies zouden kunnen worden getrokken. Toch zijn de conclusies die op basis van de hier toegepaste begrenzings van muziek en geestelijke verzorging, in relatie tot de theorie van D.W. Winnicott, van belang voor de praktijk van geestelijke verzorging.

De keus om de theorie van D.W. Winnicott in deze scriptie centraal te stellen was gebaseerd op vermoedelijke overeenkomsten tussen muziek en godsdienst waardoor zij beiden zouden kunnen fungeren als transitioneel fenomeen. Godsdienst speelde in deze scriptie vervolgens slechts een summiere rol. Wel is de term spiritualiteit in verband gebracht met het concept van transitioneel fenomeen, waarbij werd geconcludeerd dat, op basis van een definitie van spiritualiteit, een bron van inspiratie kan worden beschouwd als transitioneel fenomeen.

Doordat de aandacht is gericht op brede begrippen als spiritualiteit en bron van

---

¹⁴⁶ www.zuyd.nl/over-zuyd/nieuws/koninklijke-onderscheiding-voor-henk-smeijsters 'Nieuwsitem rondom de waardering voor het werk van Henk Smeijsters' 31 juli 2012.

inspiratie, en doordat de opvatting van zinbeleving zoals door Winnicott present is gesteld (het verhouden van de subjectieve werkelijkheid tot de objectieve werkelijkheid), dreigt enerzijds een te algemeen beeld en anderzijds een te beperkt beeld van geestelijke verzorging te ontstaan. Een te algemeen beeld in de zin dat alle facetten van zingeving onder één noemer zijn geschaard (wel of niet religieus, wel of niet godsdienstig), een te beperkt beeld in de zin dat geestelijke verzorging zich enkel met zingeving bezighoudt gebaseerd op de verhouding subjectieve versus objectieve werkelijkheid. Hierin kunnen veel nuanceringen worden aangebracht, maar voor het doel van deze scriptie was deze benadering (tegelijkertijd algemeen en beperkt) mijns inziens toereikend.

In deze scriptie is een theoretische onderbouwing gegeven voor het gebruik van muziek in geestelijke verzorging. Op basis van de theoretische bevindingen kan worden aanbevolen om een praktische uitwerking te ontwikkelen. Maar alvorens hiertoe over te gaan, is het mijns inziens zinvol om een aantal aspecten theoretisch specifieker te onderbouwen. Hierbij is te denken aan de uitwerking van muziekgebruik vanuit spiritueel perspectief. De relatie muziek en spiritualiteit is in deze scriptie slechts summier aan de orde gekomen, maar verdient mijns inziens zeker een vervolg. Daarnaast kan worden onderzocht op welke wijze muziek aansluiting vindt bij bestaande methodieken binnen geestelijke verzorging. Ook is het mogelijk om de aandacht te richten op een bepaald genre muziek of een specifieke doelgroep.

Het vermoeden dat muziek snaren raakt die de geestelijk verzorger ook tracht te beroeren kan mijns inziens worden bevestigd op basis van de theoretische zwerftocht tot nu toe. Er zijn verschillende wegen bewandeld om dit te onderzoeken, de conclusies nodigen uit de wandeling voort te zetten, enkele wegen in meer detail te verkennen en vooral eens stil te staan om te luisteren!

De paradox speelt een centrale rol in deze scriptie. Niet alleen op basis van het concept 'transitioneel fenomeen', maar ook op basis van het feit dat ik zoveel woorden heb moeten gebruiken om iets te zeggen over het gebruik van muziek in geestelijke verzorging, terwijl juist muziek (en in een bepaald opzicht ook geestelijke verzorging!) niet in woorden is uit te drukken...

Of er muziek zit in geestelijke verzorging? Ja! Niet alleen letterlijk, ook figuurlijk.

Literatuur:

- Aram, Kimba 'Music as bridge between here and beyond', in Justin St Vincent ed. *The spiritual significance of music* (xtreme music 2009) 13.
- Bergen, Marjo van 'Het ritme van stollen en smelten. Levensbeschouwelijke inbreng van geestelijk verzorgers in begeleidingscontacten.' *Tijdschrift geestelijke verzorging* 38 (2006) 50-70.
- Bohlmeijer, Ernst 'Herinneringen, levensverhalen en gezondheid' in: E. Bohlmeijer, :L. Mies en G Westerhof ed. *De betekenis van levensverhalen* (Houten 2007) 29-39.
- Dekker, Annemieke *Toepassing van muziektherapeutische middelen en methodieken in de pastorale opleiding*. Specialisatieproject voor de studie muziektherapie, (juni 2004).
- Freund, L. 'De toepassing van receptieve muziektherapie' in: R. Adriaensz, F. Schalkwijk en L. Stijlen red. *Methoden van muziektherapie* (Nijkerk 1994).
- Halsema, Annemie 'Horizontale transcendentie in een multiculturele wereld' in: I. Brouwer e.a. red. *De stille kracht van transcendentie. Wijsheid in beelden, verhalen en symbolen* (Amsterdam 2007), 67-77.
- Hammarskjold, Dag, *Merkstenen* (3e druk; Kampen 2000).
- Hebbrecht, M. 'De psychiater als steunfiguur. Een psychoanalytische visie.' *Tijdschrift voor psychiatrie* 46, 3 (2004) 157-166.
- Heitink, Gerben, 'Spiritualiteit', in: J.J.A. Doolaard red., *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen* (1e druk; Kampen 1996) 841-848.
- Heitink, Gerben, *Pastorale zorg. Theologie – differentiatie – praktijk*. (Kampen 1998) 27-42.
- Hermans, W.F., *Wittgenstein* (3e druk; Amsterdam 2002).
- Irik, Paula en Maijer-Kruijssen, Irene, *Sprekende handen, een methodiek voor ontmoetingsgroepen met dementerende mensen* (Houten 2010).
- Jacobs, Michael D.W. *Winnicott, key figures in counseling and psychotherapy* (London, 1995).
- Jensen, 'Music therapy with psychiatric in-patients. A case-study with a young schizophrenic man.' in: T. Wigram en J. de Bakker (eds.) *Clinical applications of music therapy in psychiatry* (Londen 1999).

- Jongsma-Tieleman, P.J., *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding, een godsdienstpsychologische studie* (Kampen 1996).
- Kox, Wil, *Is God muzikaal?* (Budel 2003).
- Krishnamurti, *Krishnamurti's journal* (New York 1982).
- Milner, Marion, 'D.W. Winnicott and the two-way journey', in: S.A. Grolnick en L. Barkin eds. *Between reality and fantasy* (1988) 37-42.
- Mooren, J.H.M., *Geestelijke verzorging en psychotherapie* (Baarn 1989) 29.
- Niet, Diewertje de Zin in een lied. *Ontwikkeling van een muziektherapeutische methode waarbij religieuze muziek wordt ingezet ter ondersteuning van de zoektocht naar zingeving bij dementie*. Afstudeerscriptie Muziektherapie (april 2005).
- Ogden, Thomas 'Reading Winnicott', *Psychoanalytic quarterly* 70 (2001) 299-323.
- Smeijsters, Henk, *Handboek creatieve therapie* (3e druk; Bussum 2008).
- Smeijsters, Henk, *Handboek muziektherapie, Evidence based practice voor de behandeling van psychische stoornissen, problemen en beperkingen* (Houten 2006).
- Smeijsters, Henk, Wijzenbeek Gaby en van Nieuwenhuijzen, Niek, 'De relatie tussen muziekfragmenten en waardegebieden in de receptieve muziektherapie met depressieve patiënten.' *Tijdschrift voor Psychiatrie* 37,7 (1995) 582-595.
- Steggink, Otger en Waaijman, Kees, *Spiritualiteit en Mystiek* (Bloemendaal 1985) 79-108.
- Vincent, Justin St, ed. *The spiritual significance of music* (xtreme music 2009).
- Vries, J.D. de 'Beknopte geschiedenis van de geestelijke verzorging in de algemene ziekenhuizen' in: J.J.A Doolaard red. *Handboek geestelijke verzorging in zorginstellingen* (Kampen 1996) 76-88.
- Winnicott D.W. (1945), 'Primitive emotional development' in *Through paediatrics to psychoanalysis* (New York 1958) 145-156.
- Winnicott, Donald W. *Playing and reality* (Londen 1971).
- Zock, Hetty 'Religie als transitioneel fenomeen. Het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', *Nederlands theologisch tijdschrift* 51,1 (1997) 31-48,
- Zock, Hetty (ed.) *At the crossroads of art and religion. Imagination, commitment, transcendence* (Leuven 2008).

Geraadpleegde websites:

- www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf , 'Beroepsstandaard VGVZ', 28 juni 2012.
- www.nvvt.nl/index.php/muziektherapie/wat-is-muziektherapie/7-wat-is-muziektherapie.html, 'Definitie muziektherapie', 28 juni 2012.
- www.ggzbeleid.nl/pdfstelsel/nrv_carecure.pdf, 'Beleidsstuk rondom cure en care', 04 juli 2012.
- [www.titusbrandsmainstituut.nl/PDF/Uitgaven/Titus Brandsma Lezing 2004- Maas ,Frans Maas, 'Kunst en echt'](http://www.titusbrandsmainstituut.nl/PDF/Uitgaven/Titus%20Brandsma%20Lezing%202004-%20Maas%20Frans%20Maas,%20'Kunst%20en%20echt'), 12 juli 2012.
- www.changingminds.org/disciplines/psychoanalysis/theorists/klein.htm, 'Beschrijving psycho-analytisch werk Melanie Klein', 09 juli 2012.
- www.nybooks.com.proxy-ub.rug.nl/articles/archives/2004/jun/24/minding-the-brain/, Ian Hacking 'Minding the brain', boek recensie: Antonio Damasio Looking for Spinoza, joy, sorrow and the feeling brain', 30 juli 2012.
- www.zuyd.nl/over-zuyd/nieuws/koninklijke-onderscheiding-voor-henk-smeijsters 'Nieuwsitem rondom de waardering voor het werk van Henk Smeijsters', 31 juli 2012.
- www.woorden.org/index. 'Definitie van hulpverlening', 09 augustus 2012.
- www.pesso.nl/artikelen/jongsma-tieleman_het_lichaam_als.htm, Nel Jongsma-Tieleman, 'Het lichaam als bondgenoot', 10 augustus 2012.